

Сулайман Рысбаев п.и.д., профессор

Баланын китеп окуусун уюштуруу технологиялары

**Башталгыч класстардын мугалимдери үчүн
методикалык колдонмо**

Сулайман Рысбаев

**Баланын
китеп окуусун уюштуруу
технологиялары**

**Башталгыч класстардын мугалимдери үчүн
методикалык колдонмо**

Бишкек-2015

С.Рысбаев, Баланын китеп окуусун уюштуруу технологиялары , башталгыч класстардын мугалимдери үчүн методикалык колдонмо, 1-бас., Б., 2015, - ...б.

Китепчеде азыркы күндөгү кыргыз балдар китептеринин абалы, балдарды китеп окууга көнүктүрүү чаралары, балдар китептеринин педагогикалык кызматы, балдарды китеп окууга көнүктүрүү жолдору, китеп окуунун түрлөрү, окуу технологиялары жана аны текшерүү маселелери, окуу жана түшүнүү, беш мүнөттүк китеп окуу сабактары жана балдардын өз алдынча китеп окуусу ж.б. маанилүү проблемалар педагогикалык-методикалык өңүттө каралган.

Китепче мугалимдерге, методисттерге жана балдардын ата-энелерине арналат.

Редактор- ...

Рецензенттер-...

.

Сөз башы

Кыргыз балдар китептеринин учурдагы абалы кандай?

Ар бир эл улуттук балдар адабиятына эмне үчүн айрыкча маани берип келет? Анткени ал-улуттун байлыгы. Ал аркылуу улуттун келечеги болгон жаш муундун рухий дүйнөсү калыптанат. Ошол үчүн бүгүн биз дагы улуттук балдар адабиятыбыз, анын абалы, келечеги тууралуу тынчсызданып, аны менен бирге, балдарыбыздын келечеги үчүн да тынчсызданып отурабыз. Ал тынчсыздануунун жөнү да, себептери да бар. Анын биринчиси- албетте, СССР тараганы менен бирге, бирдиктүү китеп чыгаруу системасынын кыйраганы, экинчиси- республикабыздагы экономикалык каатчылыктан улам китеп чыгаруу кыйын болгондугу жана үчүнчүсү- дүйнөлүк глобалдашуунун капшабынан улам балдар жана жаштар маалыматтык технологияларга ашкере азгырылып, биздеги китеп маданиятыбыздын төмөндөгөнү болуп отурат.

Өткөн күндөрүбүзгө кайрылсак, 1990-жылдардын башында кенже курактагы балдар үчүн «Мектеп» аттуу басмадан ар жылы жетимиштен ашуун наамдагы улуттук жана котормо адабият, анын ичинде, жомоктор, аңгемелер, табышмак, макал-лакаптар, балдар ырлары, дүйнөлүк жомокчу-жазуучулардын балдар үчүн мыкты чыгармалары кооз-сүрөттүү болуп, миңдеген нускада чыгып турчу.

Балдар адабиятыбызга камкордук керек.

Суроо туулат: эгемендүүлүгүбүздүн 22 жылынан бери балдар үчүн жетимиш наамдагы китепти чыгара алдыкпы? Жок! Эмне үчүн? Анткени китеп чыгаруу маселесин мамлекет унутка калтырды. Өкмөттүк басылмалар талкаланып жок болду. Жер жайнаган менчик басылмалар кимдин акчасы болсо, эмне темадагы китепти чыгарууга заказ кылса, ошону чыгарып, балдардын китептери жана алардын китеп окуусу көзөмөлдөн чыгып калды.

Ошонун ичинде, улуттук балдар адабиятыбыз да кыйынчылыкка туш келди. Элдик балдар чыгармалары менен түптөлүп, кадимки Нурмолдон, Токтогул, Тоголок Молдо, Барпы менен уланып, андан Совет кезинде профессионал жазма балдар адабиятыбыз түптөлүп, кийин аты дүйнөгө тараган даңазалуу балдар жазуучубуз Ш.Бейшеналиев баш болгон балдар адабиятыбыз кыйла өнүгүп келген. Орус элинин улуттук балдар адабиятын

дүйнөлүк деңгээлге жеткизген С.Маршагы, С.Михалкову, К.Чуковскийи сымал, айрыкча кыргыздын балдар акындары Т.Кожомбердиев, А.Кыдыров, Т.Самудинов, Б.Асаналиев, К.Жунушев ж.б. балдарга эне тилинде тамга таанытуудан тартып, мугалимден кем эмес кызмат кылышты, балдар чыгармаларынын бардык жанрларын орус балдар адабиятына тете деңгээлге көтөрүп чыгышты. Алардын эмгеги улут алдында баа жеткис экендигин баса белгилегим келет. Тактап айтканда, Ш.Бейшеналиевдин «Мүйүздүү козу», «Мүйүзүнөн айрылган сүзөөнөк», Т.Кожомбердиевдин «Көлчүктөгү ай», «А.Кыдыровдун «Балдарга базарлык», Т.Самудиновдун «Кол чатыр». «Чаң баспасын сөздөрдү», ж.б. сыяктуу оригиналдуу жыйныктары, тилекке каршы, кайрадан басылбай, библиографиялык сейректтикке айланып калды.

Жакынкы эки-үч жыл ичинде: Ж.Абдылдаевдин «Бал челек», Б.Асаналиевдин «Ыр куржун», Т.Самудиновдун «Ар бакчадан бирден гүл», Ы.Кадыровдун «Тамга –сандык, сөз куржун», К.Жунушевдин «Күн чубак», И.Токтогуловдун «Кап көтөргөн карышкыр», А.Карасартовдун «Табышмактар» аттуу китептери, «Кыргыз акын жазуучулары-балдарга» аттуу 2 томдук хрестоматия, «Дилазык» ж.б. балдар үчүн бир катар мазмундуу окуу куралдар жарык көрдү. Ошондой эле, А.Муратовдун, А. Кармышаковдун, Н.Миңкаранын, Б.Жылдыздын Б.Абдухамидованын, ж.б. аңгеме, жомок, уламыштардан турган бир нече прозалык китептери да басылып чыкты.

Учурда балдар акын- жазуучуларыбыздын жаңы мууну өсүп келатат. Атап айтсак, А.Кармышаков, Н.Миңкара, Б.Абдухамидова, Б.Жылдыз ж.б. жомок, аңгеме, ырлардан жана табышмак, жаңылмачтардан турган экиден-үчтөн китептерин чыгарып, коомчулукка аты белгилүү болуп калды. Алардын чыгармачылыгына камкордук көрүү-демек, улуттук балдар адабиятыбыздын келечеги үчүн камкордук көрүүгө алып бармакчы.

Балдар китептери жетишеби?

Бүгүн биз баарыбыз кейүү менен: «Балдарыбыз китеп окубай калды»-деп айтып жатабыз. Антип айтканыбыз менен, биз балдарыбызга алар кызыккандай жана да жетишерлик санда китеп чыгарып берип жатабызбы? Ушундан улам акын Байдылданын: «Китептери болбосо, килемдерин окуйбу?» деген эки сабы аргасыз эске түшөт. Албетте, бүгүн бизде балдар үчүн такыр эле китеп чыкпай калды дегенден алыс бололу. Проблемалардын аз нускада чыгып жатышы. Эгер, бүгүнкү күндө республикабызда бир курактагы кыргыз балдарынын саны 65 миңдей болсо, 4төн сегизге чейинки курактагы балдарыбыздын жалпы саны 300 000дин айланасында болсо, а биздеги чыгып жаткан китептерибиздин нускасы 500дөн ашпаса, жөнөкөй эле эсеп менен алганда, ошончо балдарга канчадан китеп тиймекчи?

Төмөндөгүдөй бир фактыларды мисалга тартайын. Жарым жылча мурда Жалал-Абад шаарында болгонубузда мектеп китепканаларына баш багып, китепканачылар менен аңгемелешкен элек. Ошондо шаардын №13

мектебинин китепканасында, окуу китептерден тышкары, 3000 даана көркөм адабий китеп болсо, анын бир даанасы да кыргыз тилинде эмес экени таң калтырды. Же болбосо, Сузак районунун «Дома ата» деген мектебинин китепканасында жалпы 2497 адабий китеп болсо, балдар үчүн 9 даана гана кыргызча китеп болгон. Мунун өзү Кыргызстандын мектептеринин китепканасын кыргыз тилиндеги китептер менен камсыз кылуудагы проблема канчалык оор абалда экенин айттырбай эле эске салып турат.

Бир кейиштүү абал аргасыз ойго келет: Кыргыз баласына мынтип өз өлкөсүндө өз эне тилинде китеп жетишпей отурганы - чет жерди мекендеп кеткен кыргыздардын балдарынан айырмасы эмнеде? Ойлой келсек, эч канчалык айырмасы жок сыяктуу. Анын кесепети, албетте, улутка тиет. Китепсиз улут-интеллекти төмөн, рухий келечеги жарды элге айланат. Улуттук деградацияга учурайт.

Бүгүнкү 1-класстын окуучусуна: «Чоңойгондо ким болосуң? Кандай адам болгуң келет?»-деп суроо берип көрүшкөн. Алар ойлонбой туруп эле, «келечекте чоң кызматта иштеп, кымбат баалуу машина мингиси, бизнесмен болуп, бай жашагысы келерин, ансыз жашоо кыйын болорун» ойлонбой туруп эле айтышкан.

Мындан бүгүнкү кичинекей кыргыз балдары өз келечегинен эмнеден кооптонору тууралуу изилдөөлөрдүн жыйынтыгына чындап эле ишенүүгө болот. Андай кооптонуудан балдарыбызды эмитеден сактап калуубуз керек.

Бирок кантип?

Кеп оролун ошол тарапка буралы.

Балдарга арналган китептер педагогикалык кандай кызматтарды аткарууга тийиш?

Ири алдыда, жогоруда балдар айткан турмуштук баалуулуктарга болгон мамилебизди, көз карашыбызды, адегенде, биз, улуулар өзгөртүүбүз керек. Улутубузга, эне тилибизге, Ата Мекенибизге болгон сүйүүбүздү калыбына келтиришибиз керек, жоготкон намысыбызды, адеп-ыйманыбызды таап, текеберчилигибизди таштообуз керек, колубузга болгонуна канааттанып жашоону ойлонушубуз керек. Эгер балдарыбыз таза болсо десек, өзүбүз таза болуп, сүткорлук менен жемкордукту ооздуктап, карапайым жашоонун, жөнөкөй болуунун үлгүсүн көрсөтүүбүз керек. Балдарыбыз мына ошондой таза жашоону бизден көргөндө гана таза жашоого үйрөнмөк.

Экинчиден, балдарга үлгү болорлук образдарды камтыган, рухий азык болорлук мыкты китептерди жазып, жеткиришибиз керек. Чындыгында, бүгүн балдарыбызга кандай китептер пайдалуу? Алар бизден кандай китептерди күтөт? Тактап айтканда, бүгүнкү балдар үчүн китеп кандай педагогикалык кызматтарды аткаруусу керек? Албетте, төмөндөгүчө:

- балдардын курагына жана курактык психологиясына жараша болушу;
- балдардын түшүнүгү менен тилине туура келиши;
- ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүчү;
- окурмандык кызыгуусун ойгото алуусу;
- турмуштук көз карашын өзгөртүүсү, ишенимин бекемдөөсү;
- тил корун байытып, кебин өстүрүүсү;
- сүйлөшүү жана мамиле маданиятына үйрөтүүсү;
- өзүн-өзү өнүктүрүп, ички дүйнөсүн байытуусу;
- баланын балалык дүйнөсү ачып, мекенчил кылып тарбиялоочу, адеп-ыйманга үйрөтүүчүмүнөздө болушу;
- дүйнөнү таанытып, көз карашын, жеке пикирин бекемдөөчү;
- интеллектин калыптандыруучу;
- кыял чабытын, фантазиясын байытуучу;
- улутун таанытуучу, улуттук аң-сезимин түптөөчү;
- жана да, бүгүнкү кыргыз баласынын жаңы үлгү образын чагылдыруусу керек. Андай китептердин адабий да, этикалык-эстетикалык да, педагогикалык да баалуулугу жогору болуусу кажет.

Демек, баланы китепке жакындатуу үчүн, тетирисинче, китепти балага жакындатуу тууралуу ойлонуубуз кажет.

Эмне үчүн балдарга жогорудагыдай мазмундагы китептер керек? Анткени андай китептерде баланын интеллектуалдык жана психологиялык жактан өнүгүү программасы жана анын үлгүсү жатат. Алар бала үчүн тарбия жана өнүгүү мектеби болуп калмак. Андагы идеяларды ата-эне мугалим менен бирге балага жеткирет. Андай китептердеги «үлгү менен азыктанган» бала өзүнө жаккан образдар менен үлгүлөргө карай «түздөнүп», өсүү жолуна түшмөк.

Дагы бир айтар сөз: учурда балдарыбыз китеп окубай жатат-дейли, а алардын ата-энелери өздөрү китеп окуйбу? Китепкөй ата-эне гана баласын китеп окууга үндөй алат-десек болобу? Ал эми, балдар китептерине мамлекеттин, өкмөттүн жетекчилери, бизнесмендерибиз маани беришеби? Балдар китептерибизге, анын абалына урматтуу Президентибиз көңүл бөлөбү? Мындай суроо койгонума ылайык бир мисал келтирейин. Балдар эмес, чоңдор кызыккан кадимки Карлсондун образын жараткан Швед жазуучусу Астрид Лингрендин жан-жаныбарларды коргоо туурасындагы повестин Швециянын королу кызыгып окуп, жазуучуну өзүнө чакырып маектешип, натыйжада ал китептин идеясынан улам жан-жаныбарларды коргоо боюнча мамлекеттик комитетти түзүү чечимин чыгарган экен. Мына, бала тарбиясына жана балдар китебине маани берген өлкөнүн жетекчисинин өрнөктүү мисалы.

Албетте, бул окуя биз үчүн да чоң үлгү болсо кана?

Балдардын китеп окуусун активдештирүү үчүн мектепте кандай иш-чараларды өткөрүү керек?

Эми, алдыда чечүүнү талап кылып турган маанилүү проблемалар кайсылар? Канткенде улуттук балдар адабиятыбызды өнүктүрө алабыз? Канткенде балдарыбызды китеп окууга үндөй алабыз? Ушуга ылайык төмөндөгү сунуштарды белгилемекчимин.

1). Ири алдыда, балдар үчүн китеп чыгаруучу **өкмөттүк басылма** болсо-идеалдуу болмок. Китеп чыгарууга камкордукту жана көзөмөлдү мамлекет өз колуна алмак.

2). Өкмөт тарабынан менчик басылмаларга **гранддар бөлүнүп берилсе**, балдар үчүн китептерди чыгарууга көмөк көрсөтүлсө, проблеманы чечүүгө чоң өбөлгө болмок.

3). Балдар жазуучуларына мамлекет колдоо көрсөтсө, чыгарган китептерин саттыруу, же сатып алып, мектеп китепканаларына жеткирүү жагын колго алса, өлкөбүздө **«китеп маркетинги»** түзүлсө, жазуучуларды китебин таратуу азабынан кыйла денгээлде куркармак;

4). Мектепте педагогикалык **бирдиктүү китеп окуу саясатын** жүргүзүү иши колго алынса, ал үчүн:

- жуманын бир күнүн **«Китеп окуу күнү»** катары белгилөө, ошол күнү ар бир бала эки барак болсо да китеп окуп, алар тууралуу аңгемелешүүлөр жүргүзүлсө;

-башталгыч класстарда күн сайын сабак алдында **«Беш мүнөт окуу»** салтын жайылтуу, аны методикалык жактан максаттуу уюштуруу; мунун өзү балдардын туруктуу китеп окуусун кенже курактан тартып активдештирмек;

- мектептерде китеп окуу конференцияларын, викториналарды, чыгармачыл кечелерди ырааттуу жүргүзүү;

- мектептеги адабият сабактарында **«Автор сабак өтөт»** деген ыкманы жана авторлор менен жолугушууларды өткөрүү; мындай сабактар жана жолугушуулар мугалимдин сабагынан да кыйла кызыктуу, баалуу, жугумдуу, таасирдүү болмок;

-**Интеграцияланган сабактарды өткөрүү**: мугалим, жазуучу, сүрөтчү жана музыкант биригип, бир тема боюнча чыгармачыл ой жүгүртүүгө багыт берген ыкмалар колдонулуп сабак өтүлсө, ал дагы кыйла жемиштүү болмок;

-окуу жылы ичинде **китеп окуу декадаларын** өткөрүп туруу да китеп окууну өнүктүрүүгө өбөлгө түзмөк;

5). Китепти активдүү окуган балдар үчүн, спонсордук жардамдарды тартуу менен, **акын-жазуучулардын атындагы стипендияларды уюштуруу жана ыйгаруу** балдардын китеп окууга болгон кызыгуусун бекемдөөгө сөзсүз алып бармак;

6). Республикалык **«Жомок фестивалын»** жыл сайын өткөрсөк, ал аркылуу мектептин, бала бакчанын, балдар ТВсынын, балдар радиосунун, балдар сахнасынын, балдар гезитинин жана балдар журналынын башын бириктирип, бирдиктүү иш чараларды өткөрсөк, комплекстүү, ырааттуу жана максаттуу иш жүрмөк;

8). Балдар китептерине сын пикир айтуу, **балдар китептеринин сынын** өнүктүрүү да балдар адабиятын өнүктүрүүгө чоң стимул болмок;

9) Программалык адабияттарды, хрестоматия, антологияларды чыгаруу. **«Кыргыз балдар адабиятынын антологиясын»** толуктап, оңдоп кайрадан чыгаруу - эң зарыл маселе.

10) Мына ушулардын баарынын башын бириктирген **«Балдар китеби» аттуу мамлекеттик программаны** иштеп чыксак, республикада китеп чыгаруу, китеп сатуу, китеп окуу маданиятын комплекстүү өнүктүрө турган иш чараларды түзсөк жана аны ырааттуу жүзөгө ашырсак, иш кыйла масштабдуу жүрөр эле.

11) Акырында, райондордун жана шаарлардын борборлорунда **китеп дүкөндөрүн ачуу** маселесин унуткарып баратабыз.

Россиянын Президенти В.В. Путин учурда китеп окуу, ал аркылуу өлкөнүн китеп маданиятын калыбына келтирүү максатында атайын иш чараларды кабыл алуу менен бирге, ар бир супер маркеттердин кире бериши менен чыга беишинде китеп бөлүмү болуусун талап кылууда. Ал эми Казакстанда балдар китебин чыгаруу жана балдардын китеп окуу маданиятын көтөрүү боюнча 2006-жылдан бери мамлекеттик атайын программа иштеп жатат.

Жогоруда айтылган иш-аракеттерди турмушка ашыруу туурасында ойлонуу-учурдун өктөм талабы. Анткени ал улуттун келечеги болгон жаңы муундун татыктуу өсүүсүнө мамлекеттик кам көрүү болмокчу.

«Балдар кандай китептерди каалашат?»

Албетте, адам турмушунда китептин мааниси чоң. **«Кандай гана илимдүү-билимдүү болбосун, ал баары бир китеп окуганды токтоткон күнү – анын илим жана билими токтойт»** деген акылман кеп бар.

Кандай гана дүнүйөсү түгөл, байлыгы батпаган бардар адам болсо да, китепсиз руху жарды. Ошол үчүн адам баласы акыл-эске ээ болгондо «китеп» деген улуу мүлк кошо жаралган болуу керек.

Андай болсо, эсибизге алалы, адам үчүн китептин рухий ролу балалык күндөн эле билинет. Адам баласы бала күнүнөн тарта, өз курагында, кандайдыр бир китеп аттуу керемет дүйнөгө киргиси келет. Тили чыга элек наристе бала да, тамга тааный элек чүрпө дагы китепти колуна алып алып, башын-аягы кылып тетири кармап алса да, окуган киши болуп, божурап, бир нерсени сүйлөнгөнүнө таң калбай коё албайсын. Анткени ал наристе бала наристе сезими менен китептин керемет сыйкырын сезип–туюп жаткансып, ал китеп аттуу феномен экенин билип жаткансып, сүйөт, колуна алат, башкадан талашат.

Деги эле, зарыл керек нерсени ар бир пенде зат өз кезеңинде өздөштүрүп билбей калса, аны качан, кайдан, кантип алат? Өз убагында албай калган рухий баалуулукту кийин кантип табат?

Дүйнөлүк турмуштук тажрыйбада да, педагогикалык тажрыйбада да, адам өз убагында ала албай калган рухий баалуулукту убагы жана курагы өтүп кеткен соң, эч качан, эч убакта ала албайт экен. Анткени мезгили өткөн соң, анын мааниси ал адам үчүн жоголот. Бирок ошол баалуулук анын өмүрү үчүн эч качан жоголбойт, курагы үчүн гана жоголот! Ошентсе да, андай баалуулукка өз маалында толбой калган көкүрөгү түбөлүккө бош калар. А ал боштукту китеп гана толуктамак да, андай баалуулук китеп менен гана түшүндүрүлмөк.

Ошол үчүн китеп менен рухий азык алган балалык жөнүндө жана ага кандай китеп керек? - деген багытта ойлонууга туура келет.

Улуулардан келаткан мындай кеп бар: «Адам өз курагында укпай калган жакшы насаат – өмүр бою окубай калган жакшы китепке барабар» – деген. Ушундан эле көрүнүп турат, китепте - бала үчүн, анын рухий дүйнөсү үчүн зарыл керектүү насаат да, үлгү да бар. Ошол насаат жана үлгү менен гана бала туура багытта өнүгүп, туура тарбия алат – деп ойлойм.

Эзелтен ата-бабаларыбыз балага жомок айтып акылын өстүрүп, дүйнөнү кабыл алуусун өнүктүрүп, эске тутуусун түптөп, тилин чыгарып, сөзүн байытып, дүйнө таанымын кеңейтип келген болсо, табышмак катып, акылын түптөп, эске тутуусун бекемдеп, ой жүгүртүүсүн, кыял чабыттарын ар тараптуу өнүктүрүүгө аракет кылса, макал-лакаптарды айтып, адеп менен

Ыймандын эң жөнөкөй үлгүлөрүнө үйрөтүп келишкен. Ата-бабаларыбыздын китеби – мына ушулар: табышмактар, жаңылмачтар, макал-лакаптар, жомоктор, уламыштар, эпос-дастандар болгон. Алар элдин китеби, болгондо да, оозеки китеби, ал тургай, оозеки мектеби болгон. Ушулар менен кыргыз ата-эне баласын кыргыз кылып, эл элдүүлүгүн жоготпой, улуттун учугу уланып келген.

Китеп сөзсүз баланын курагына туура келүүсү керек!

Бүгүнкү өнүгүп-өскөн, маалымат алуунун негизги булагы болгон басма сөздүн заманында китептин ролу андан бетер өсөт. «Китеп – акылга акыл кошот, китеп окуган айга колун созот» деп акындардын ырларында айтылгандай, «акылдуу китептер» балдар үчүн өтө керек. Балдар замандын талабына жараша жаралгандай болуп өсүүсү үчүн алардын өнүгүп-өсүүсүн китепсиз элестетүүгө болбойт.

Мына ушундан улам, китептин баланын курагына туура келүүсүнүн зарылдыгы тууралуу кесе эле айткан туура.

Ооба, албетте, биринчиден, китеп баланын курагына туура келүүсү керек, ансыз китепти бала окубайт, кабыл ала албайт. Бул туурасындагы маселеге ананыраак да атайы кайрылабыз. Менин азыр айтайын дегеним башка.

Мисалы, мен баланын өнүгүшүн мындайча образдуу түрдөгү этаптарга бөлөт элем:

- 1-1.5 жаш курагын эне сүтү менен азыктанган курак;
- 2-7 жаш курагын ата- эненин бөпөлөөсү менен азыктанган курак;
- 7-15 жаш курак китеп менен азыктанган курак;
- 16-20 жаш курак- үлгү менен азыктанган курак-деп.

Мындагы, айрыкча, **«китеп менен азыктанган»** курагында бала китептеги насаат сөздөрдү, элдик акылды, үлгү образдарды китеп аркылуу кабыл алып, жүрүм-турум адебине, мамиле адебине, сүйлөө адебине, мекенди сүйүү адебине, табиятты кастарлоо адебине, ж.б. үйрөнөт, анын адепки түшүнүктөрүн алат. Ошон үчүн, бала үчүн ата-энесинин айтканынан көрөкчө мугалиминин айтканы туура көрүнөт, анткени мугалимин сыйлап-урматтайт, мугалими эч качан жаңылбаган, бирден-бир акыйкатты туура айткан адам катары элестетет.

Андан ары **«үлгү менен азыктанган»** курагында бала эми мугалимине, анын сөздөрүнө сын көз менен карап, турмуштук кырдаалдарга өз алдынча баа берип, жаккан образдарды издеп, мыкты үлгүлөргө карап өз алдынча «түздөнүп», жаккан каармандары тууралуу достору менен пикир алышып, өз ой-пикирин билдире баштайт.

Ушунун өзү бала кайсы бир үлгүгө карата өсө баштаганын билдирет. Биз ошону эске алып, жазуучулар, баланын каалаган «үлгүсүн» таап берсек улуу иш кылган болор элек да, ошого жараша балдарыбызга өз убагында тарбия берүүгө үлгүрүп калмакпыз! Анткени баланы өз убагында

тарбиялоого дайыма эле мүмкүнчүлүк боло бербейт да (*кээде баланы бир нерсеге үйрөтүү эрте көрүнөт, а кээде таптакыр кеч болуп калат*).

Албетте, бүгүнкү кыргыздар китеп маданиятынан кыйла алыстап кеттик. Бул эң өкүнүчтүү. СССР кезинде «китеп маданияты» өзүнчө саясат катары өтө күчтүү эмес беле. Китеп окубай жүрүү – уят иш катары эсептелинер эле да. Чоң кишиби, жаш балабы, окуган жакшы китеби тууралуу кеп кылар эле. Карды ток, кийими бүтүн балага китептен артык кызыгар керемет дүйнө жок эле. Ал кездеги идеологиянын күчтүү куралы китеп менен бааланып, адамдагы бардык баалуулуктар: тартип, тазалык, адептүүлүк, улууну сыйлоо, кичүүнү ызаттоо, өлкөнүн патриоту болуу, табиятты коргоо ж.б. баары китепте эле, китеп аркылуу адамдарга жетчү.

Балдар чоңойгон кезде кандай адам болгусу келсе – ошонун үлгүсүн да китептен издээр эле. Мыкты каарманды туурап жашагысы келип, ошол каармандай болгусу, ошондой чынчыл же баатыр болгусу келсе, аны да китептен табар эле.

Азыркы балдар эмнеге кызыгышат?

Азыр, андай баалуулукту китептен эмес, турмуштун өзүнөн издеп, издеген менен, баалуулуктар өзгөрүп кеткен замандан ал издегендерин таппай, учурда кыргыз баласы адашып турган чагы. Улуулар бараткан багытын өзгөртүп, бирок кандай багытка барарын так билбей, алар дагы адашып турган чагы. «Идеалдуу турмушту» эртеңки күндөн эмес, бүгүн эле: мартабалуу кызматтан, байманалуу жашоодон, кабат-кабат кооз үйдөн, кымбат машинадан, баалуу сырткы жасалгалардан издеп, ошолор менен бактысын теңеп алып, умтулган баалуулуктардын да өзүн мына ушулар деп баалап-барктап алып, ошонун «оорусу» – мына балдарга өтүп отурат.

Балдарыбыз да мына ошол улуулар ооруган «оору» менен эмитеден эле ооруп калышты. Анткеним, 1-класстын баласынан сурап көрөлүчү: «Чоңойгондо ким болгун келет, кандай адам болгун келет?»-деп. Алар ойлонбой туруп эле «чоң кызматта иштегиси келерин, кооз машиналуу болуп, бай жашагысы келерин» айтат. Эми ал «ооруну» кыргыз турмушунан биротоло алып таштоого жакынкы жылдары, а балким, деги эле, болбой калгандыр. Көрдүңүзбү, бүгүнкү кичинекей бала эртеңки күндө кантип жакшы жасоосуна эмитеден санааркап отурганын?

Ошон үчүн мен мындай деп ойлоном- улуулардын жакшы жашоо туурасындагы куруп алган идеалдуу дүйнөсү талкаланды, биз азыртадан баштап, балдарыбыздын келечек дүйнөсүн жаңыдан куруп берүүбүз керек» деп... А ал кандай дүйнө, кандай келечек болмок? Бул–биз үчүн чоң табышмак, чоң кооптонуу.

Суроо туулат: ошол кооптонуудан балдарыбызды канткенде сактап кала алабыз? Андай кооптонуудан балдарыбызды ким сактап калат? Албетте, биз, улуулар гана. Кантип?-деген суроо туулат. Ал үчүн биз жогоруда айткан турмуштук баалуулуктарга болгон мамилебизди, көз карашыбызды колубуздан келишинче өзгөртүүбүз керек! Ал үчүн,

биринчиден, нымасыбыбызды калыбына келтиришибиз керек, алкыбызды тарта билишибиз керек, намысыбызга келүүбүз керек, жоготкон адеп-ыйманыбызды табуубуз керек, байлыкка, бийликке болгон мамилебизди өзгөртүүбүз, текеберчилигибизди таштообуз керек, колубузда болгонуна канаатташып жашоону ойлонушубуз керек. Сүткорлук менен жемкордукту токтотуубуз керек, туура жүрүп, туура сүйлөп, туура мамиле жасап, карапайым жашоонун, жөнөкөй болуунун, намыстуу болуунун, адал мээнет, ак эмгек менен жашоонун үлгүсүн балдарыбызга көрсөтүшүбүз керек! Балдарыбыз бизден ошону көргөндө гана, ошого үйрөнгөндө гана тынч, бактылуу жашоого үйрөнөт...

Албетте, улуулар кичүүлөргө ушундай багыттарда үлгү көрсөтүүсү – алардын адамдык парзы.

Мына ушундай багытта балдар үчүн кандай китептер керек? Алар барбы? Албетте, бул өтө талылуу суроо. Биздин улуттук адабиятыбыздагы «эң оорулуу чекит» - да дал ушул маселе дегим келет.

Азыркыбалдар кандай мазмундагы адабияттарды жактырат?

Балдарыбызга мындай китептер керек, мисалы:

- балдардын курагына жараша,
- түшүнүгүнө жараша, тилине жараша,
- психологиясына жараша,
- ой жүгүртүү деңгээлине жараша,
- чөйрөнү таанытуучу,
- кызыгуусун түптөөчү,
- турмуштук ишенимин бекемдөөчү,
- тил корун көбөйтүп,
- кепке жатыктыруучу,
- кебин өстүрүүчү,
- сүйлөө маданиятын түптөөчү,
- өзүн-өзү өнүктүрүүчү,
- жан дүйнөсүн ар тараптуу байытуучу,
- баланын балалык дүйнөсүн, психологиясын ачуучу,
- тарбия берүүчү,
- балалык дүйнөсүн өнүктүрүүчү, аны ачып берүүчү,
- билим берүүчү, дүйнө таанымын, турмушка болгон көз карашын бекемдөөчү
- , интеллектин калыптандыруучу,
- фантазиясын байытуучу,
- инсан катары өзүн-өзү бекемдөөчү, анан да баарыдан мурда, бүгүнкү кыргыз баласынын үлгү образын камтыган, кыргыз баласынын улуттук аң-сезимин калыптандыруучу китептер керек. Булардай китептердин

педагогикалык баалуулугу да, окурман катары баланы өнүктүрүүчү табияты жогору болмок.

СССР убагында коммунисттик идеологияга жараша жакшы баланын үлгү образы эң сонун түзүлгөн эмес беле. Үлгүлүү бала кандай эле: адептүү, чынчыл, калп айтпаган, коомдук ишке активдүү катышкан, пионер же комсомол болор эле да.

Андай болсо, бүгүнкү эгемен өлкөбүздүн кыргыз баласынын үлгүлүү образы кандай болмок? Албетте, жогоруда айтылган баалуулуктар четте калбайт. Ошондой баалуулуктарды камтыган, анан да, өз алдынча ойлоно билген, интеллекти бай, көңүлү сергек, кызыгуусу ар тараптуу, эли-жерин сүйгөн патриот жана жалпы адамзаттык инсандык мыкты сапаттардан куру калбаган образ болору талашсыз. Бирок бүгүнкү күндө мындай үлгү образдар балдар адабиятыбызда талаптагыдай бар- деп айтуу али эрте...

Бир маселе тууралуу айтпай кетүү жарабас. Ал бүгүнкү күндөгү адабий жомок жанры. Улуу жомокчу Г.Х.Андерсен: «Жомок адам буту жетпеген, ак карлуу түнт токтолордо жашайт» деп образдуу айткан экен. Ошентсе да, биз бүгүнкү күндө бийик-бийик үйлүү, автобуз-троллейбуз жүргөн бүгүнкү кыргыз шартында жашап-иштеп жүрүп балдар үчүн жомок жазып жатабыз.

Көрсө, жомок, биздин оюбузча, бүгүн да, биздин турмушубузда, биздин арабызда эле, биздин кыялыбызда эле, күн сайын биз менен аралашып, күндөлүк турмушубузда, жан дүйнөбүздө жашар жүрөт. Аны туйганыбыз туябыз, туйбаганыбыз туйбайбыз. Биздин турмушубуздун өзү эле-жомок, керек болсо-өзүбүз да жомокпуз. Сөзүбүз-жомок, бири-бирибизге жасаган мамилебиз, көз карашыбыз –жомок, ойлорубуз – жомок, кечээкибиз гана эмес, эртеңкибиз дагы бүгүнкү биз үчүн–жомок.

Мен бул оюмду «Шамбала», «Адамдын пейили» же «Алтын баш», «Култемир» аттуу жомокторум менен эле түшүндүргүм келет. «Шамбала» аттуу жомогумда бүгүнкү эле үч кабаттуу үйү бар, байлыгына чиренген кыргыздын жаңы байы жепирейген үйү бар, кыргыздын жаңы бечера жардысын теңине албай, текеберлик кылып, өзүнүн ырыкысын кичинекей шам менен кошо кетирип алса, «Адамдын пейили» аттуу жомогумда адам колунда байлыгы жок кезинде бечеранын кейпин кийип, колуна бирдеме тийип калса, текебердик кылып, пейили башка адам боуп каларын айткым келген. «Алтын баш» аттуу жомогумда болсо атанын акылын көзү барда укпаган балага – атанын көзү өткөндө анын акылы гана эмес, анын тирүү элеси, бир ооз кеби-алтынга айланарын айткым келген. Ал эми «Култемир» деген адамдын жан дүйнөсү менен иши жок-роботтун өзү.

Мына ушул жомокторумдун баарын, жанараак жогоруда кеп кылган: баланын курагына, турмушуна ылайыктап, ой жүгүртүүсүн, сөзүн, кыял чабыттарын ж.б. өстүрүүгө багыттасак, тарбия-тааалим берер мүмкүнчүлүгүн өстүрүүгө аракет кылсак, албетте, алар үчүн үлгү образ болор-деген тилек.

Баланын китеп окуусун кандай максатта уюштурууга болот?

Баланын окуу ишмердиги- кеп ишмердигинин төрт түрүнүн ичинде айрыкча орунду ээлейт. Мында ал репродуктивдүү ишмердик болгону менен, бала окуу аркылуу дүйнөнү кабыл алат, чөйрөнү таанып-билүүсү өсөт, окуу аркылуу тарбиялык маанилүү маалыматтарды алат, сөздүк кору байыйт, сөз байлыгы артат, сөз маанисин түшүнөт, логикасы кеңейет, ой жүгүртүүсү калыптанат, сүйлөө ишмердигине багыт алат. Байкаган адамга баланын окуу ишмердиги анын сүйлөө ишмердиги менен тыкыс байланышта өнүгөт жана аны андан ары улантат. Ошентсе да, баланы окууга үйрөтүүдөн көрөкчө, акын А.Блок «педагог үчүн баланы ишке эмес, сүйлөөгө үйрөтүүдөн өткөн кыйын нерсе болбойт» деп айтмакчы, мугалим баланы сүйлөө ишмердигине үйрөтүү кыйла кыйынчылыкты жаратат. Анткени мында кыйла педагогикалык-психологиялык татаал процессор бирге жүрөт, т.а. окуганын сүйлөп берүүдө баланын окуганына көңүлүн буруусу, окуганынын үстүндө ой жүгүртүүсү, аны түшүнө билүүсү, окуяларды талдай билүүсү, окуганынан жыйынтык бүтүм чыгара билүүсү, окуганын кайра сөз менен айта алуусу, ал үчүн тиешелүү сөз каражаттарын тандай билүүсү, бирдиктүү ой корутундусун чыгарып, эсинде негизги ойду сактап калуусу сыяктуу уланмалуу татаал процесстер жүрөрүн педагогика - психология илиминде далилденген.

Баланы окууга үйрөтүүнүн жолдору кыйла көп, ошентсе да анын жалпы **эки жолу белгилүү**. Анын биринчиси- бала менен биргелешип окуу, экинчиси- баланын **өз алдынча** окуусу. **Биргелешип окууда**, ири алдыда, эмне эске алынат, мисалы: баланын мугалим менен бирге окуусу жана баланын ата-энеси менен үйдө бирге окуусу.

Албетте, биргелешип окуу ишмердиги-баланын алгач ирет окуу ишмердигин уюштуруудагы жана ага калыптандыруудагы маанилүү этап болмокчу. Анткени бала адегендеги окуу ишмердигине киришүүдө класста мугалимдин же үйдө ата-эненин жөлөгүнө айрыкча муктаж болмокчу жана ал мезгил баланын өз алдынча окуу ишмердигине ээ болуунун биринчи этабы, т.а. пайдубалы катары кызмат кылмакчы.

Ал эми баланын **өз алдынча окуу ишмердиги**-анын аң-сезимдүү түрдө окуу ишмердигин өз алдынча уюштура билүүсү калыптанган соң өнүкмөкчү. Бул учурда баланын окууга болгон ички муктаждыгы жаралып калган болот. Ошондо гана В.Сухомлинский айткандай, «окуу баланын кубанычына айланат», «окууга болгон ички муктаждык жаралат», «окуу бала үчүн зарыл иш-аракетине айланат».

Бул ирет баланын биргелешип окуу ишмердигин уюштуруу туурасында кеп кыلالы.

Биргелешип окуунун алгачкы убактарында эске алар төмөндөгүдөй жагдайлар түзүлмөкчү, т.а.: **окуунун максатын унутта калтырбоо зарыл**. Баса, эмне үчүн окуу жүргүзүлөт?

1. Окуу көндүмүн калыптандыруу үчүнбү?
2. Шар, көрктүү окууга машыктыруу үчүнбү?
3. Тарбиялык таасир этүү үчүнбү?

4. Сөзүн өстүрүү үчүнбү?

Окууда мына ушундай максаттарга жараша, ар биринин мүнөзүнө ылайык иштөө керектигин сөзсүз эске салуу кажет.

Мисалы: эгер үйдө **баланы окуу көндүмүнө калыптандыруу үчүн китеп окуп берсе**, каармандарынын үнүн, кебетесин же кыймылын туурап, баланын көңүлүн айрым тыбыштарды, муунду, сөздү туура айтууга, айрым сөздөргө логикалык басымдын туура коюлуусуна көңүл буруу;

- эгер **шар, көрктүү окууга көнүктүрүү үчүн окуп берүү керек болсо**, үндү куру бекер бийик чыгарбай, жумшак, коңур чыгарып, окуу темпин мазмунага ылайыктап, жагымдуу добуш менен окуп берүү же жомок айтып берүү ылайыктуу болмокчу. Мында чыгармадагы кырдаалга, каармандардын кебине, алардын кыял-жоругуна ылайык сөздөрдү, сүйлөмдөрдү шар гана эмес, образдуу, көрктүү, логикалыктуу түрдө окуу айрыкча эске алынмакчы;

-ал эми **тарбиялык таасир көрсөтүү үчүн окууда** каармандарынын оң жана терс кыялдарына басым коюп, алардын жүрүм-турумунун баланын көз салуусуна, ал аркылуу тарбиялык таасир берүүчү учурларына басым коюп, сөз, мимика жана кыймыл менен мазмунду ачып берүү;

- ал эми **сөз өстүрүү максатында окулган болсо**, кыймыл менен сөздүн, кырдаал менен сөздүн жана ошондой эле, мазмун менен сөздүн айкашына баланын көңүл буруу, ар бир сөзгө басым коё, сөздүн маани-маңызын, күчүн сездирип, кептеги ролун ачып, кырдаалга жараша аткарган кызматын кыймыл жана мимика, анан да кыраат менен түшүндүрүп, элестүү, көрктүү, сезимдүү окуу ылайык болмокчу.

Ушулардан улам, балага китеп окуп берүүнү түрлөрү, формалары кандай болушу керектигин чечүү тууралуу ой келет. Анда сөзсүз, ири алдыда, жай окуу, элестүү окуу, образдуу окуу, көрктүү окуу, эмоционалдуу окуу, кайталап окуу...ж.б. тууралуу эске салуу керек.

Кантсе да, кандай максатта болсо да, окуу процессин кантип уюштуруу маселеси негизги көңүл борборунда болмокчу. Эми сөз кезегин ушуга берели.

Баланы китеп окууга үйрөтүүдө окуунун кандай формаларын колдонсо болот?

1.Эрчишип окуу

Окуунун бул ыкмасы мугалим же ата-эне баланы китеп окуу көндүмүнө үйрөтүүнүн алгачкы жолу болуп саналат, ошонусу менен ал жалпыга белгилүү жана дамаамат практикаланып келүүдө. Анда, адегенде мугалим (же ата-эне) аңгемени (же жомокту) окуй баштайт, мугалим (же ата-эне) баланы артынан кайталап туура, шар, тез (муундап же сөздөп), көрктүү, сезимдүү окууну суранат, бала мугалимди (же ата-энени) ээрчип, окууну улантат, мугалим (же ата-эне) баладан өзүнүн артынан сүйлөмдөрдү

туура, так окуусуна гана эмес, окуганынын мазмунун да түшүнүүнү тапшырат. Ошондуктан, сөз эмне тууралуу болуп жатканын мерчемдүү кезде (аюзацтарда, эпизоддордо), атайын токтолуп, кайталап, ойду суроо-жооп менен толуктап ээрчип жүрүп отурат.

2.Укканынын окуу

Мында мугалим же ата-эне бала менен окуй турган чыгарма, анын мазмуну тууралуу ага алдын ала маалымдап, кызыктуу кылып айтып берет. Айтып берүү кезинде окуя ким же эмне тууралуу экендигине, андагы окуянын эң маанилүү учурларына айрыкча басым коюп, диалогдорго, андагы кырдаалдарга маани берип, ал аркылуу каармандардын кыял-жоругун, мүнөзүн ачып, ал тургай образдуу түрдө, ырааттуу кылып баяндап берүү ишке ашат.

Мында окуяны баяндоодо, албетте, мазмундук ырааттуулук абдан зарыл, бирок ага кызыктыруу үчүн мазмундук ырааттуулук гана жетиштүү болбойт. Немец окумуштуусу В.Глайн айткандай; «баяндоо ырааттуу гана эмес, образдуу айтканда, психологиялуу болуусу керек». Анткени андагы психологиялуу баяндоо гана баланы окуяга кызыктырат, көңүлүн бурат, сезимин козгойт, окууга оң мотивация жаралат. Эми аны мугалимдин же ата-эненин сунушу менен же өзүнүн эле каалоосу менен өз алдынча окууга өтөт.

Мындагы «ырааттуу жана психологиялуу баяндоо» гана укканы бонча өз алдынча окууга баланы даярдоо кызматын аткарат.

3.Таржымалап окуу

Окуунун бул түрү-бүгүнкү күндө мугалимдер же ата-энелер дээрлик дамаамат колдонгон ыкмалардын бири. Анда мугалим же ата-эне кызыктуу бир китепти, андагы аңгемени же жомокту балага окуп бере баштайт да, андагы татаал учурларды же түшүнүксүз сөздөрдү чечмелеп таржымалап жүрүп отурат. Баланын түшүнбөгөн учурларын же сөздөрдү өз учурунда чечмеленип түшүндүрүп, пайда болгон проблемалар чечилип отурат. Каармандардын мүнөзү, кыял-жоруктары талданып, «кандай экен, эмне деди, туура кылдыбы, туура эмес кылдыбы?» деген суроолорду берип, баланы чыгармадагы окуяны ээрчитип, андан артта калбоого аракет жасалат жана бирге ой жүгүртүп отурушат. Аягында биргелешип жыйынтыкка келишет.

4.Даярданып окуу

Окуунун бул түрүнө киришүүдө окуучу менен ата-эне же мугалими биргелешкен мындайча иш-аракет аткарылат, атап айтканда, окуучуга «сен кандай китеп окугун келет, сага кандай жомок жагат, эмне тууралуу окугун келет?» деген суроолорду берип, алдыртан ага ылайык аңгемелешүү жүрөт.

Бул аңгемелешүүдө окуучу алиге окуй элек чыгармадагы карманды көз алдына келтирип, ал тургай, кебете-кешпирин элестетиип, аны менен «жолугушууга», бирге «сүйлөшүүгө» өзүн даярдайт.

Мындай «аңгемелешүү» окуучуну кайсы бир жанрдагы же тематикадагы чыгарманы окууга психологиялык жактан алдыртадан даярдайт. Мындай даярдык окуунун ийгиликтүү болуусун алдын ала шарттаары шексиз.

5.Кубалашып окуу

Окуунун бул түрү да күндөлүк практикада кеңири кездешет, т.а. окуучулар берилген аңгемени же жомокту билгиленген тартипте биринин артынан экинчиси кубалашып окушат (бул иш-аракет окуучу менен мугалимдин же үйдө бала менен ата-эненин ортосунда да аткарылса болот). Мында биринчи окуучу окуй баштайт да, окуянын бир үзүмүн бүткөн соң же каалаган жеринен күтүүсүздөн токтойт, экинчи окуучу окуу ыргагын бузбастан, мазмунду үзбөстөн, чыгарманы андан ары улантып окуп кетет.

Мында коюлган негизги шарт- өзүнөн мурда чыгарманы окуп бараткан баладан артта калып калбоо же ыргакты бузбоо гана эмес, мазмунду да үзбөй түшүнүү кажет.

Чыгарманы мындай тартипте окуунун мааниси- мазмунга айрыкча көңүл коюп түшүнүүгө окуучуну аргасыз «мажбурлоо» да жана окуу процессиндеги күтүүсүз учурларга аны алдын ала даяр болууга машыктыруу болмокчу.

6.Бөлүктөргө бөлүп окуу

Баланы продуктивдүү окууга үйрөтүүдө окуунун бул түрүнүн кызматы абдан чоң. Анткени бөлүктөргө бөлүп окуу чыгарманын ар бир эпизодунун мазмунун туура түшүнүүгө, андагы сюжеттин андан ары ырааттуу улануусун түшүнүүгө карата баланын логикасын өстүрүү милдетин аркалайт. Тактап айтканда, окуунун мындай түрүндө төмөндөгүдөй жумуштар ишке ашат:

-адегенде, аңгеменин же жомоктун жалпы мазмуну бир нече логикалык бөлүктөргө алдын ала бөлүнөт, мугалим окуучуга же ата-эне үйдө балага, адегенде бөлүктүн биринчи кезегин окууну тапшырат;

-бөлүк окулуп бүткөн соң, андагы мазмунга ылайык суроолор коюлат, суроолорго жараша талкуулоо жүрөт, талдоолор ишке ашат жана бөлүктүн мазмунуна жараша жыйынтыктуу ой айтылат;

- бирок чыгарма аягына чыга элек, башталган окуя жыйынтыктала элек, эми ал окуя андан ары эмне болуп уланат, каармандар эмне иш-аракетти аткарат, алардын мындан аркы тагдыры кандай болот, окуянын жыйынтыгы эмне менен чечилет?-деген мыйзамдуу суроолор жаралат, балада андай суроолорго кызыгуу башталат, коюлган суроолорго жооп

издегиси келет, ал суроого жоопту кайдан издөө керек, албетте, тексттин өзүнөн издөө керек.

Демек чыгарманы логикалык бөлүктөргө бөлүп окуу ыкмасы аны бүтүн түшүнүүгө баланы жетелейт жана проблемалуу суроолорго тексттен өз алдынча жооп табууга машыктырат, бара-бара баланын өз бет алдынча китеп окууга багат алдырат.

7.Улантып окуу

Окуунун бул ыкмасы, негизинен, окуунун продуктивдүү ыкмасына кирет десек жаңылышпайбыз. Анткени мындай жол менен мугалим окуучуну же үйдө ата-эне баланы китеп окууга кызыктырууга толук мүмкүндүк табат.

Адегенде, балага китеп окула баштайт, окуянын кызыктуу жерине келет, угуп жаткан баланы окуянын кызыгына батыруу үчүн мугалим же ата-эне текстти көрктүү, образдуу окуу менен, айрыкча каармандардын кебине баланын көңүлүн бурат. Окуянын башталыш, өнүгүш кезеңдерине баланы бирге аралаштырууга аракет жасайт.

Анан дал ошол мерчемдүү жерине, балким өнүгүү же кульминация чекитине келгенде, андан ары окууну баланын өзүнө тапшырат. Окуянын мындан аркы өнүгүүсүнө же каармандарынын андан аркы тагдырына кызыгуусу ойгонуп калган бала эми текстти өз алдынча окуу үчүн аргасыз колуна алат. Демек ал текстти эми өзү окуусу үчүн оң стимул жаралат.

Натыйжада, башталган иштин соңуна бала өзү чыга, натыйжага өз алдынча жетет, окуянын чечилишин өз алдынча табат, каармандардын андан аркы тагдырына бала өзү күбө болот, ой бүтүмүнө өз алдынча ээ болот.

Демек, кызыктыруу менен гана баланы китеп окууга стимул жаратууга болоруна ушундай шарттарда күбө болобуз.

8.Үзүп алып окуу

Окуунун бул ыкмасы башка ыкмалардан бөтөнчөлүгү менен айырмаланат. Анда китеп окууга бет алып калган бала менен өз алдынча иштөө улантылат, т.а. мурдатан тааныш аңгеменин же жомоктун каалаган эпизодун үзүп алып окуу менен, пизоттун мазмунун түшүндүрөт, иликтеп, талдап берет. Окуянын кантип башталганын, анын кантип андан ары улантылганын, ал тургай, эмне менен жыйынтыкталганын да тиешелүү эпизодун үзүп алып окуу менен түшүндүрүп берүүгө өтөт.

Мунун өзү баланын китеп окууга болгон көндүмү калыптанганын, окуганынын үстүндө ой жүгүртүүгө жарап калганын, окуганы тууралуу башка адам менен талкуулап ой бөлүшүүгө жарап калганын түшүндүрмөкчү.

Кенже балдарды үйдө өз алдынча китеп окууга үйрөтүүнүн түйшүктүү шарты

А дегенде үйдө китеп окуу чөйрөсүн түзүңүз!

Мына ушул проблема кыргыз элинин «уяда эмнени көрсө, учканда ошону алат» деген макалына түздөн-түз байланышып тургандай. Ал тургай бергилүү психолог, генетик В.С.Ледневдин адамдын генинин, анын жан дүйнөсүнө, адам болуп калыптануусуна жана өнүгүп- өсүүсүнө тийгезген таасири туурасында айткан «биогендик, психогендик жана социогендик» (В.С.Леднев, «Содержание образования: сущность, структура, перспективы», Москва, «Высшая школа», 1991) теориясын да эске салат. Демек, үйдө баланы китеп окууга үйрөтүүдө бала үчүн «китеп окуу чөйрөсүн түзүү – абдан маанилүү педагогикалык да милдет» болдуп калмакчы. Муну мектеп мугалиму гана эмес, алгач ирет ата – эне ойлонуушу шарт.

Учурда ата – энелердин көпчүлүгү: «балам китеп окубайт, китеп бетин ачпайт, китеп кармаса эле уйкуга кирет» деп кейишсе, көпчүлүгү: «балам интернеттен башканы карабайт, чыгарманы өзүн окубай мультфильмин гана көрөт» деп нааразычылыгын билдирип келишет.

А чындыгында баланы китеп окууга тартуу үчүн эмнелерди жасоо керек?

Биринчиден, ата – эне үйдө сөзсүз түрдө китепкана түзүүсү тийиш. Көпчүлүк өйдө китепкана түгүл, бирин-эки китеп турганын көрбөйсүн.

Китепсиз үйдө окумал баланы тарбиялоо кыйын. Ошондо да, үй китепканасына классикалык адабияттарды курулай жыйнап кооз мукалалары менен текчелерин кооздогондун ордуна, балдар өз курамында окууга тийиш болгон жомоктор, фантастикалар, приключениялуу, тарыхый чыгармалар, ыр-тамсилдер, табышмактар, жаңылмачтар жана макал-лакаптар болуусу тийиш. «Чондор адабиятты» өзүнчө, ал эми балдар үчүн адабияттар өзүнчө бөлүнүп, көрүнөө турган болсо андан да идеалдуу болмок.

Экинчиден, ата – эне балага кайсы китеп кандай жана ал эмне жөнүндө экендигин айтып, окууган китептери тууралуу балдарынын көзүнчө аңгемелешип, жаңы сатып келген китептери тууралуу маалымдап, балдарга көрсөтүп туурусу да көңүл бурарык иш – аракет болмок.

Үчүнчүдөн, кез-кезде бардарын эрчитип китеп дүкөндөрдү кыдыруу, кооз жазалгаланган сүрөттүү китептерди балдар дүкөндөрдөн өз көздөрү менен көрүп, өз колдору менен кармалап көрсө кандай ыракат! Балдарга ошол кызыккан жана таңданткан китептерин эркин тандатуу, өзү каалаган жана кызыккан китебин ошол жерден сатып берүү- ошол китептер аркылуу китепке болгон алгачкы каалоо сезимдеринин ойготуу эң натыйжалуу иш болмок. Мындай учурда бала өзү кызыгып саттырып алган китебин окубай койбойт. Анткени, ата- энеси тамдап берген «кызыктуу китептен» көрөкчө, бала өзү тандап алган «кызыктуу китеп» ал үчүн алда канча кызыктуу көрүнөөрү табири иш.

Ошондо да, бала деген бала эмеспи. Кооз жазалгаланган китепти окуса- окубаса да колунан түшүрбөй, күндө көтөрүп жүрүп, кирдетип, байкоосуздуктан барактарын айрып алышы турган иш. Ал үчүн аладры тилдеп жемелөө пайдасыз. Себеп дегенде, «кирдетип коесуң, айрып таштайсың, коюп кой ордуна» деп жемелеп, китепти колунан алып койсоңуз,

ал «ата –энемден тил угам» деген ойдо аны экинчи ирет колуна албай коюшу ыктымал.

Төртүнчүдөн, баланын өзү каалап саттырып алган кызыктуу китептерине үй китепканасынын бир бурчунан атайын орун берүү керек. Ал орун балага көрүнөө, каалаган убакта алууга мүмкүн болгондой ыңгайлуу жана бою жетер жер болушу керек. Ошондо гана ал орун баланын рухий дүйнөсүнүн, китептүүлүккө тарбиялануусунун «алтын орунуна» айлануусу ажап эмес.

Бешинчиден, бала менен анын окуган китептери туурасында мезгил-мезгили менен аңгемелешүүнү уюштуруу оң. Баланын окуганынын эмне жөнүндө, ким тууралуу экендиги, андан көңүлүнө жаккан нерселери, каармандары, алардын иш-аракети жагдайында эр кин айтып ой бөлүшүүсүнө жетишүү-мманилүү милдет. Эгер андай боло баштаса сүйүнүү гана керек. Анткени, окугандары тууралуу ой бөлүшүүгө кылган аракети анын окурмандык маданиятка умтулуусунун башаты экендигин эсиңизге түйүп алыңыз.

Алтанчыдан, ата – эне баласынын кандай тематикадагы жана жанрдагы чыгармаларды окугусу келерине көз салуусу тийиш жана алар каалаган чыгармаларды таап келип бериши алардын курмандык аракетинин тереңдетүүгө жол ачмакчы. Анткени, адегенде, балдар жомокторду окуп же угуп, табышмактардын жандырмагын тапканга кызыкса, улам чоңойгон сайын аңгеме, повесть, фантастика, приключениялуу жана тарыхый адабияттарды окушарын практика далилдеп келатпайбы.

Жетинчиден, чыгармалар менен гана чектелбей, алардын экрандашкан варианттарын, мультфильмдерди, чакан көркөм фильмдерди, аудио китептерин да сатып берсе ашыктык кылбас эле. Үйдө баланын фоно жана видео фондун уюштуруп берүү, азыркы көрмө техникаларды, атап айтканда, ноутбуктар менен планшеттерди, балдарды китеп окуудан алагды кылат -деп көз жумуп алып жерий берестен, ыктуу жана максаттуу пайдалануу, аларды максаттуу иш- аракетке чегүү менен айкалыштыра билүү абдан керек-деген ойдобуз. Театрларга балдар менен бирге баруу, эми окуганынын экрандык жана сахналык варианттары менен айкалышып- интеграциялап түшүнүүгө багыттоо, алар аркылуу баланын түшүгүн ар тараптуу уюштуруу баланын дүйнөгө болгон көз карашын кеңейтип, окурмандык маданиятын ар тараптуу өнүгүүсүнө шарт түзмөкчү.

Сегизинчиден, балага кызыктуу, сезимдүү түрдө көркөм образдуу мүнөздө, каармандардын үнүн, кебетесин, кыймыл-аракетин туурап окуп берүү же уккулуктуу сүйлөп берүү да баланы китеп окууга жетелөөнүн алгачкы башаты болмокчу. Бул ыкма, айрыкча, кичинекей бөбөктөрдүн көркөм адабиятка кызыгуусун «алтын ачкычы» болуп эсептелет. Ошондон улам баланын жомок укусу келүүсү, күн сайын уктаарында жомок угуп жатып уктоосу адатка айланаары шексиз.

Тогузунчудан, китеп окуу менен бирге, баланын көркөм элестүү ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү, окуган китептеринин каармандарынын кебетесин же кыймыл-аракетин сөз менен «тартып », элестүү айтып берүүгө үйрөтүү,

андан ары аларды боёк менен тартып берүүсүнө машыктыруу менен коштолсо андан да идеялдуу жумуш болмок. Бул баланын бакчадагы сүрөт сабагын эми үйдөгү ата –эне айтып берген жомоктогу көмөчтүн, дөөнүн, арыстандын, түлкүнүн, чыпалак баланын же мүйүздү эчкинин ж.б. үрөттөрүн боёк менен боёп берүү жана тартып көрсөтүү менен коштолсо жомокторду элестүү кабыл алууга туура багыт бермекчи.

Онунчудан, баланын туулган күнүндө жана майрамдарда сөзсүз түрдө сүрөттүү жана кызыктуу китептерди белекке бериңиз. Белекке берген же өзү саттырып алган китептер балдардын өздүк менчиги болорун эстеңиз. Алардын «бул - меники» деген сезим туюму аны ошол кооз китептерине өтөт, аны жанына жакын көрөт, ага тартылат.

Кыз бала менен эркек балдар куурчактар менен бирге ойноп, аларга тамак жедирип, кийинтип, тыншоор менен жүрөгүн тыншайт, китеп окутуп, сүрөттөрүн таанытышат, сүйлөп, ырдап, тили жатыгат, өзүлөрү кошо куурчактар менен бирге билинбестен таалим-тарбия алышат. Жаман менен жакшыны, туура менен туура эмес нерселерди балдар куурчактары менен ойноп жана сүйлөшүп жатышып таанып-билишет.

Балдарынын өнүгүүсүндөгү мындай көрүнүштөрдү педагогикалык гана эмес турмуштук билим-тажрыйбасы бар ата-энелер күн сайын сезип-туюшпай койбойт...

Албатте бул он түйшүктүү иш-аракет баланы сөзсүз эле окумал кылып тарбиялоонун жалгыз жолу- деп кесе айтуу жетишиздик болор. Анткени, биз сөзүбүздүн башында эскерткендей, бала жашаган ушундай социогендик чөйрөгө анын канында жаткан биогендик чөйрөсү жана да жан дүйнөсүндө жашынып жаткан психогендик тамыры да коштолуп кетер. Ошонсе да ата –эненин өз баласынын окумал болуп калпатауусуна биз айткан шарттар оң таасирлерин бербей койбостугу ыктымал.

Улуу ойчул Конфуций: «Мамлекеттин армиясын, экономикасын талкалап, бүтүндөй жок кылып коюуга болот, бирок анын мугалимин жок кылууга мүмкүн эмес» - деп айткан экен. Бул сөздүн артында эмне деген улуу ой жатат? Ал ой: дипломдуу мугалим гана мугалим эмес, адам –адамга мугалим, улуу – кичүүгө мугалим, ата-эне балага мугалим, ага-иниге мугалим, эже – синдиге мугалим. Бул жол - тарбиянын түбөлүктүү жолу деген сөз. Бул жолду ар убак ар бирибиз басып өтүүгө милдеттүү экендигибизди гана унутпообуз керек»-дегенди гана эске салып турат.

Китеп окуунун жалпы классификациясы тууралуу

Баланын китеп окуусу – анын жалпы маданиятын калыптандыруучу маанилүү жол болуп саналат.

Окуунун максаты менен милдеттерине жараша ал бир нече түргө бөлүнөт:

1.Окуу техникасын калыптандыруу жана өркүндөтүү үчүн окуу:

- тамга-муундап окуу;
- муундап окуу;
- муундап-сөздөп окуу;
- сөздөп окуу;
- купуя окуу;
- шыбырап окуу;
- жарыя окуу;
- тез окуу
- “чынжыр” менен окуу;
- мелдешип окуу;
- ролго бөлүшүп окуу...

2.Изилдеп үйрөнүү үчүн окуу:

- идея, маалымат издеп окуу;
- башка менен салыштырып окуу;
- тилин, сюжетин, идеясын изилдеп окуу...

3.Максаттуу окуу:

- шар окуу;
- түшүнүп окуу;
- көркөм окуу;
- сезимдүү (образдуу) окуу...

4.Рекламалап окуу:

- которуу үчүн окуу;
- жарыя кылуу үчүн окуу;
- иллюстрациялоо үчүн окуу...

5.Өз салдынча окуу:

- тил жатыктырып окуу;
- үйрөнүп окуу;
- унутканын эске түшүрүү үчүн окуу;
- маалыматты, далилди (фактыны) эстеп калуу үчүн окуу;
- жаттоо үчүн окуу;
- өзүн-өзү текшерүү үчүн окуу,
- окуясын кууп окуу;
- кызыкчылыгына жараша тандап окуу;
- көз жүгүртүп, үстүртөн окуу;
- ар кай жеринен үзүп окуу;

6. Текшерүү жана баалоо үчүн окуу:

- текшерип (корректуралап) окуу;
- баалоо, сын-пикир айтуу үчүн окуу.

Булардын ар бири туурасында өз алдынча чечмелеп түшүндүү, анын методикасын иштеп чыгуу-келечектин иши.

Окуучунун окуу ишмердүүлүгүн уюштуруу формалары

1) «Мугалим менен окуучу» формасы. Мында мугалим окуучунун окуу ишмердүүлүгүн максаттуу уюштурат, анын багыттарын, максат-милдетин аныктайт, көрсөтмө берип, аны жүзөгө ашырат;

2) «Окуучу менен окуучу» формасы. Класста же үйдө, бош убактыларында, же китепканада биргелешип окуу, бири-бири менен окуган китептери тууралуу аңгемелешүү иштерин уюштуруу менен китеп окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө болот;

3) «Тайпада окуу» формасы. Мугалим окуучуларды майда тайпаларга бөлөт да, ар бирине, балким, бир эле текстти же ар түрдүү тексттерди окуу тапшырмасын коёт. Мында тайпалардын окуу ылдамдыгын жана түшүнүп окуусун айрыкча эске алат. Демек кайсы тайпа биринчи окуса, же кайсы тайпа тексттин мазмунун жеткиликтүү түшүндүрүп айтып бере алса, ошол тайпанын окуу шмердигин жогорку балл менен баалайт.

4) «Класста жалпы жамааттык (фронталдык) окуу». Бул ыкма башталгыч класстарда кеңири колдонулса болот, т.а. мугалим окуучулар окуй турган китептин бетин ачтырат да, текстти жалпы класс боюнча (жамаат түрүндө) окууну сунуштайт. Окуучулар жалпы окуй башташат. Албетте, баары бирдей ылдамдыкта окуй алышпайт. Алдыга озуп, же артта калганын бири-бирин көрүп сезишет. Артта калгандары алдыга умтулушат, артта калганы жамаатты карап, аны алга сүрөөнү ойлонушат.

Бул процессти мугалим да байкап, жалпы балдар бирдей ылдамдыкта окуусун талап кылат. Демек бул ыкма окуучуларды бирин-бири көрүп ылдам, шар окууга көнүктүрөт.

5) «Окуучунун өз бет алдынча» китеп окуусу. Бул жогоруда аткарылып келген бардык иштердин синтезинен жаралган окуу ишмердүүлүгү, анын жогорку формасы болуусу ыктымал. Анткени бул шартта окуучулар өз бет алдынча окуу аркылуу өзүн өзү өстүрүү, өз ишин рухий керектөө, ички зарылдык, интеллектуалдык эмгек, жашоо кубанычы катары, акырында, китеп окуу маданияты катары өзүнүн жашоо нормасын калыптандырат.

6) «Китепканачы менен окуучу» формасы. Мында китепканачы окуучу менен бирге иш жүргүзөт, аны ал пландайт, бала кызыккан китептерди таап, окууга багыт берет, окуусун уюштуруп, текшерип, чыгармачыл окуу кечелерди өткөрөт, диспуд, конференция, жолугушууларды даярдайт, ушулар аркылуу баланын окуу ишмердүүлүгүн, китепке кызыгуусунун деңгээлин өнүктүрүүгө көмөк берет;

7) «Ата-эне менен окуучу» формасы. Мында ата-эне мугалимдин жана китепканачынын балага берген тапшырмасын эске алуу менен, аларды үйдө улантуу, ырааттуулукка салуу, окуусуна көз салуу, баланын бош убактысын пайдалуу өткөрүү, үйдө китеп окуу, биргелешип окуу убактысын уюштуруу ж.б. менен анын окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө көмөк берет;

Окуучунун окурмандык ишмердүүлүгүн өстүрүүдө кандай методдорго таянууга болот?

Мугалим окуучунун окурмандык ишмердүүлүгүн өстүрүүдө төмөндөгүдөй методдорго таянуусу керек:

- 1) Проблемалуу окуу методу;
- 2) Изилдөөчүлүк метод;
- 3) Психологиялык методдор;
- 4) Интерактивдик методдор;
- 5) Аңгеме методу;
- 6) Байкоо методу. . .

Эмибулардынарбирининмаанисижанааныкандайбагыттаколдонуугабол орутууралууаздантоктолупөтөлү:

1) **Проблемалуу окуу методу:** мында, адегенде мугалим китептин аталышы, анын бетинде, же ичинде тартылган сүрөттөрүн (иллюстрацияларды) окуучу гак көргөзүп, китептин аталышынан эмнени түшүндүрөп, аталышына жараша китепте эмне жөнүндө сөз болуусу мүмкүн деп божомолдой сунар, ал эми бул сүрөттөрүн көргөндө, китептин мазмуну эмне тууралуу болорун, эмне жөнүндө сөз болорун баамдадыңар? – деп суроо коёт. Мындай суроолор – китепти окуганга чейин эле, т.а. китеп менен таанышуудан баштап эле проблемалуу окуу башталат – дегенди билдирет.

Ал эми окуй баштаганда каармандардын кызык-жоруктары тууралуу аңгемелешүүлөрү жүргүзүү: мисалы, ал эмне үчүн ушундай, ал эмне үчүн ушундай кылды, мынданары – алдагыда эмне кылат, окуя мынданары кандай уланат деп ойлойсуң? – деп, баланы окуяны өзү түшүнүп, окуяга каарман менен аралаша жашап, жүрөгүнөн өткөрүп жетелесе, алоку уалбеттен аты жалуу болмокчу.

Дегиз эле, баланын китепокуусуна көз салууда мындай механизмдеришке ашуусун мугалим байкоо сүтийиш:

–каармандын кылык-жоруктарына, же окуяга–баланын эмоционалдык психологиялык баасы кандай болгонун?

– каармандардын кылык-жоруктарына же окуяга баланын нравалык-этикалык баа берүүсү кандай болду?

- каармандардын кылык-жоруктарына же окуяга баланын философиялык ой жүгүртүүсү кандай болду?

–бала китептен, андагы окуялардан, каармандарынан тарбия-таалим ала турган эмнени тапты?...

Мына ушундай багытта ой жүгүртүү менен, кандайдыр бир натыйжага ээ болгондо гана окуу да натыйжалуу, ошону менен бирге окуунун жүрүшүндө кандайдыр бир педагогикалык проблема чечилгендигин да билүүгө болот.

Китеп окуунун өзү педагогикалык процесс, анткени китеп окууда маалымат алуу, окуянын мазмунун түшүнүү, өз оюн билдирүү, көз карашын байытуу, ж.б. ишмердиктин баары китеп окуу аркылуу чечилүүчү педагогикалык проблема болуп саналат.

2) Окуу ишмердүүлүгү кезинде, сөзсүз изилдөө ыкмалары да бирге жүрөрү талашсыз, т.а. изилдеп-изденип окуунун өзү окуу ишмердүүлүгүнө тиешелүү. Анда эмне изилденет:

–китептин мазмуну кандай экени талданат;

–автордук идея эмне экени табылат;

–китепте айтылган негизги проблема кандай экенин издейт;

–каармандары кандай экени изилдейт;

–тили кандай экени талданат;

–каармандардын келечек тагдыры эмне болот?–деген ой пайда болот.

–автордун мындан башка да кандай чыгармалары бул чыгармага мазмундаш экенин талдашат;

–бул чыгарма менен дагы да кандай чыгармалар мазмундаш экенин салыштырып талдоо ишке ашат, ж.б....

3) Окуу ишмердүүлүгүндө, албетте, баланын психологиялык абалы, кырдаалдар жана кызыкчылыктар дагы чоң роль ойноору психологдордун изилдөөдөлөрдөн улам белгилүү. Ошондуктан, окурмандык ишмердүүлүктө төмөндөгүдөй психологиялык жагдайлар эске алынат:

–окуп-үйрөнүүгө сунушталган тексттер баланын жаш-курагына, ошол курагында билим-таалим ала турган маалыматтарды камтыган тематикадагы тексттер, алардын жанрлары болушу шарт. Албетте адеп-ахлактык элементардык түшүнүктөр, табиятты таанытуу балдардын кызыктуу жоруктары ж.б. темалар кенже ортоңку класстардын

окуучулардын курагына туура келсе, патриоттук, сүйүү, өмүр, коом туурасындагы тексттер жогорку класстын окуучуларына туура келет;

–балдардын жеке кызыгууларын эске алып, кайсы бала кандай темадагы жана жанрдагы чыгармаларды окугусу келерин сурап-билүү;

–тексттин тили да балалык курактын лексиконуна туура келүүсү, аны тажатпагандай болуусу керек;

–тексттеги психологиялык маанай, андагы каармандардын көз карашы, жашоо-шарты, мамилелери, окуялар баланын психологиясына анын учурдагы абалына зыян тийгизер терс таасир берип, анын маанайын чөгөрбөгөндөй, иренжитпегендей, турмуштан көңүлүн кайт кылбагандай болуусу пайдалуу;

–тексттин окуясы, курулушу, тили оор болуп, баланын аны окуй албай кыйналып, «начар окуп коёмбу, окуганым начар бааланып калабы, ошондон улам начар баа алып каламбы?» –деген коркунучтан сыртта болуусу зарыл;

–тексттин көлөмү да баланын кабылдоосуна туура келип, көлөм минимумунун эске алышы пайдалуу;

–окуганын үстүнөн жалпылап ой жүгүртүүгө, өз алдынча жыйынтык чыгаруусуна, өз алдынча акыл-ой тыянагына келүүгө, андан соң, эсине түйүп калар, кийинки турмушуна алып калар практикалык сабак болорлук бүтүм чыгарууга жетишүүсү...

4) Окуунун практикалык натыйжалуулугуна жетишүүдө, албетте интерактивдүү методдор, анын ичинде сынчыл ойлом, анын стратегиялары: сниквейин, даймонд, класстер, зигзаг ыкмаларын колдонуу, алар аркылуу окуучунун жеке баасын, жеке изилдөөсүн, жеке көз карашын, пикирин, оюн билдирүүсүнө жетишүү, ал пикирлерди баалоо, ролдук оюндарды уюштуруу, ж.б. эске алынат.

5) Мындан сырткары, текст, анын темасы, идеясы, проблемасы, каармандары, алардын тагдырлары, чыгарманын баалуулугу, тили, ж.б. туурасында ой жүгүртүү. Мисалы:

- сага бул чыгарма жактыбы, жакса эмне үчүн жакты?

-сага бул каармандын кылыгы жактыгы, жаккан жокпу, жакса же жакпаса эмне үчүн?

-сен бул каарман эмне үчүн ушундай кылды деп ойлойсуз?

-автор чыгармасын эмне үчүн ушундай аяктады деп ойлойсуң, башкача кылууга болбойт беле?

-эми, мындан ары чыгарманын аягы кандай болот деп ойлойсуң?

- бул чыгарманын окуясынан же андагы каармандарынан сен кандай сабак алдың?

-сен анын каармандарынын ордунда болсоң, кандай кылат элең?

- чыгарманы окуй баштаганда кандай ойдо элең, эми чыгарманы окуп бүткөндөн кийин кандай ойдо калдың?

-бул жазуучунун дагы кандай чыгармасын окудуң эле же эми дагы да кандай чыгармасын окугуң келер эле?

б) Окуучунун окурмандык ишмердүүлүгүн мугалимдин илимий жактан ырааттуу жетектеп туруусу керек. Ал үчүн байкоону төмөндөгүдөй максаттуу жүргүзүү зарыл:

–кайсы окуучу кандай темадагы чыгарманы окугусу келерин байкоо;

–окуучунун окуу техникасы, окуу ылдамдыгын байкоо;

–окуучунун окуу техникасынын өнүгүү динамикасын байкоо;

–сыноонун жыйынтыгында адегендеги жана соңку жыйынтыктарды талдоо, жыйынтык баа берүү, андан ары келечегине байкоо салуу.

Ушундай ырааттуу иштердин системасы гана окуучунун окуу ишмердүүлүгүн көтөрүүгө салым кошору талашсыз.

Текстти окууда окуучулар кандай компетенцияларга ээ болууга тийиш?

Кыргыз тили жана адабияты сабактарындагы негизги иш-аракеттердин бири- текст менен иштөө болуп саналат. Албетте, текст менен иштөөдө бир канча иш-аракеттердин комплекси жүзөгө ашат. Аны менен бирге, балдар иш-аракеттерди аткарууга машыгууда ага ылайык компетенциялардын комплексине ээ болуулары талап кылынат. Ал компетенциялар төмөндөгүдөй болмокчу. Мисалы:

– тексттин атын талдап түшүнүү;

– тексттин темасын талдап түшүнүү;

– тексттин сюжетин талдап түшүнүү;

– тексттин мазмунун талдап түшүнүү;

– тексттин идеясын талдап түшүнүү;

– тексттин атынын анын темасына жана мазмунуна туура келишин аныктоо;

– текстте коюлуп жаткан проблеманы талдап түшүнүү;

– тексттин түзүлүшүн (башталышын, өнүгүшүн, жыйынтыгын) талдап түшүнүү;

– тексттин стилин талдап түшүнүү;

– тексттин лингвистикасын талдап түшүнүү;

– тексттеги кептин түрүн талдап түшүнүү;

– текстке кеп маданиятына жараша талдоо.

Албетте, текст менен иштөөдө үч бачкычтуу иш-аракет жүрөт, алар: текстке чейинки аткарылуучу иштер, текст менен иштөө жана ал тексттин

мазмунун, түзүлүшүн өркүндөтүү, ошону менен бирге, тексттен кийинки аткарыла турган иштер. Ал иштерге байланыштуу окуучулар ээ болуучу негизги компетенттүүлүктөр эске алынууга тийиш. Мисалы:

Текст менен иштөө кандайча ишке ашырылат?

1. Текстти окуганга чейинки иштер;
2. Текст менен иштөө;
3. Текстти окугандан кийинки иштер.

1. Текстти окуганга чейинки аткарылуучу иштер:

- тексттин атын түшүнүү;
- тексттин автору тууралуу аңгемелешүү;
- тексттин атына байланыштуу алдын-ала аңгемелешүү, т.а. текстти окууга даярдык көрүү.

2.Текст менен иштөө:

- текстти окуу, көркөм, шар жана сезимдүү окууга тилди жатыктыруу;
- тексттин мазмунун түшүнүү;
- тексттен алынган сөздөрдү, сүйлөмдөрдү талдоо;
- текстти ролдошуп окуу;
- тексттен түшүнбөгөн сөздөрдүн маанисин талдоо.

Мындай түрдүү иштер мугалимдин да иш-аракеттерин байытат, окуучуну зериктирүүдөн куткарат.

3.Текстти окугандан кийинки аткарылчу иштер:

- тексттин мазмунун мугалимдин берген суроолоруна жараша үстүртөн, кыскача же ар кайсы жеринен айтып берүү;
- тексттин тарбиялык маанисин ачуу, баа берүү;
- тексттеги каармандардын кылык-жоруктарын мүнөздөө;
- үзүндүлөрдү образдуу, көрктүү окуу;
- каалоосуна жараша пикир жазуу;
- каармандардын сүрөттөрүн элестетип дил баян жазуу...

4. Текстти кайра түзүүдөгү компетенттүүлүктөр:

- тексттин сюжетин кайра түзүү;
- тексттин түзүлүшүн кайра түзүү;
- текстти кептин түрүнө жараша кайра түзүү.

5.Текстти өркүндөтүүдөгү компетенттүүлүктөр:

- тексттин сюжетин өркүндөтүү;
- тексттин мазмунун өркүндөтүү;
- тексттин түзүлүшүн өркүндөтүү;
- тексттин идеясын өркүндөтүү;
- тексттин проблемасын өркүндөтүү;
- тексттин стилин өркүндөтүү.

6. Жаңы текст түзүүдөгү компетенттүүлүктөр:

- тексттин стилин аныктоо;

- тексттеги кептин түрүн аныктоо;
- тексттин темасын аныктоо;
- тексттин сюжетин аныктоо;
- тексттин мазмунун аныктоо;
- текстке ат коюу;
- тексттин идеясын аныктоо;
- тексттин проблемасын аныктоо;
- тексттин түзүлүшүн аныктоо.

Адабият сабагында текст менен иштөөдө текстти окуу ишмердиги айрыкча эске алынмакчы. Текст окууда анын максатына жана милдеттерине ылайык ишмердүүлүктүн бир нече түрлөрү жүзөгө ашат. Алар практикада төмөндөгүлөр катары байкалат. Мисалы:

Текстти окуганга чейинки ээ болуучу ишмердүүлүк:

- тексттин атын түшүнүү;
- тексттин атына жараша анын темасы тууралуу ой жүгүртүү;
- тексттин атына, темасына жараша мазмуну тууралуу алдын ала ой жүгүртүү;
- ушундай аталыштагы, темадагы жана мазмундагы дагы да кандай чыгарма окуганы тууралуу ой жүгүртүү;
- тексттин автору, анын дагы да башка чыгармалары тууралуу ой жүгүртүү, аңгемелешүү.

Китеп окуудан кийинки ишмердүүлүктөрдү текшерүү жана бекемдөө иш-чаралары кандай болууга тийиш?

Китеп окуудан кийинки ишмердүүлүктү текшерүүдө жана бекемдөөдө төмөндөгүдөй суроолордун комплексинен иш алып барылуусу мүмкүн, атап айтканда:

- маалыматтуулугун текшерүү үчүн суроолор;
- маалыматтуулугун тактоо үчүн суроолор;
- маалыматтуулугун аныктоо үчүн суроолор;
- маалыматтуулугун жалпылоо үчүн суроолор;
- маалыматтуулугун анализдөө үчүн суроолор;
- маалыматтуулугун синтездөө үчүн суроолор;
- маалыматтарды классификациялоо үчүн суроолор;
- мүнөздөмө берүү үчүн суроолор;
- жеке көз карашын билүү үчүн суроолор;
- ой жүгүртүүсүн текшерүү үчүн суроолор;
- сынчыл мамилесин билүү үчүн суроолор;
- эсте сактоосун билүү үчүн суроолор;

- үйрөнгөнүн практикада колдоно аларын текшерүү үчүн суроолор;
- эске сактоосун текшерүү үчүн суроолор;
- чыгармачыл иштөөсүн текшерүү үчүн суроолор;
- өз алдынча иштөөсүн текшерүү үчүн суроолор;
- билгенин түшүндүрүп берүү үчүн суроолор;
- фактыларды салыштырып берүү үчүн суроолор;
- түшүнүктөрдү айырмалоо үчүн суроолор;
- тексттин тарбиялык таасирин билүү үчүн суроолор;
- тексттеги окуяга эмоционалдык мамилесин текшерүү үчүн суроолор;
- текстке баа берүүсүн текшерүү үчүн суроолор.

Балдарды текстти окуу техникасына кантип үйрөтүүгө болот?

Текстти окуу эки түрдө ишке ашат:

1. Текстти өз алдынча окуу ыгы
2. Текстти окуп берүү ыгы.

Текстти өз алдынча окууда эмнелер эске алынат же ал кантип жүрөт:

1. токтоо, эмоциясыз, жай окуу;
2. ар бир сөзгө маани берүү;
3. сөз менен сөздүн, сүйлөм менен сүйлөмдүн аралык чектерин кырааттык жактан туура сактоо;
4. мазмунга жараша эмоцияны туура эске алуу;
5. сөздүн аягын «жутпай» толук айтып окуу;
6. диалогдорду, каармандардын кебин кыраатына жараша туура сактап окуу;
7. микротексттерди, абзацтарды логикасына жараша туура окуу;
8. кырдаалга жараша образдуу, сезимдүү окуу;
9. баяндоо, сүрөттөө жана ой жүгүртүү жагдайларын туура сактап, көрктүү окуу...

Текстти окуп берүү ыгы кандайча ишке ашат:

1. токтоо, эмоциясыз, жай окуу;
2. ар бир сөзгө маани берүү;
3. сөз менен сөздүн, сүйлөм менен сүйлөмдүн аралык чектерин туура сактоо;
4. диалогдордогу интонацияларды туура окуу;
5. мазмунга жараша эмоцияны туура сактоо;
6. түшүнүксүз сөздөрдү түшүндүрүп отуруу;
7. мазмунга жараша мимиканы, жестти туура сактап окуу;
8. кырдаалга жараша сезимдүү окуу;
9. каармандардын кебине жараша образдуу окуу;

10. сүрөттөө, ой жүгүртүү жана баяндоо жагдайларын эске алып, күрктүү окуу;
11. балдар мазмунду түшүнүп жатабы-байкап окуу;
12. балдардын кабыл алуусун эске алып окуу;
13. окуган соң, мазмунду эске сактоосун байкоо үчүн суроолорду коюп, бекемдөө.

Окуучулардын окуу ылдамдыгын байкоо ыкмалары кандай жүзөгө ашат?

Айрыкча, башталгыч класстарда Адабий окуу сабактарында жүргүзүлүүчү негизги иш-аракеттердин бири-окуучулардын окуу техникасын калыптандыруу, анын ичинде окуу ылдамдыгын турукташтыруу болору талашсыз. Бул иш-аракет текстти шар окуу менен байланыштуу, тактап айтканда, бала текстти шар окууга жетишпесе, ал анын мазмунун да түшүнүүгө үлгүрбөйт. Анткени, психологиялык жактан алганда да, текстти шар окуу гана анын мазмунун туура, так жана жеткиликтүү түшүнүүгө жакшы шарт түзөт.

Ошентсе да, мугалим сабакта окуучунун текстти тез окуусу менен шар окууну алмаштырып түшүнбөөсү керек. Шар окуу-текстти окуу маданиятындагы т.а. сабаттуулугундагы же сабаттуу окуудагы негизги максат болсо, тез окуу маселеси окуу техникасынын өзгөчө түрү, ал окуу ылдамдыгын гана өлчөөчү бир жол болуп саналат.

Демек шар окуу же сабаттуу окуу маселеси менен тез окуу техникасы сабакта эки түрдүү максатты көздөөчү методикалык категория экенин чаташтырбоо керек. Мунун өзү баланы окууга үйрөтүү методикасында эсте болуучу маселе.

Бул айтылгандардан улам эмне көңүлгө түшөт? Ал шар окуу менен тез окуу технологиясынан улам сабакта көңүлгө алынар бир маселе-окуучунун окуу ылдамдыгын калыптандыруу маселеси.

Окуу ылдамдыгы деген эмне?

Окуу ылдамдыгы-окуучунун сапаттуу окуусунун т.а. окуу маданиятынын бир түрү жана да анын тез окуусун текшерүүчү нормативдик каражат болуп саналат. Демек ал- сабаттуу окуу менен окуу ылдамдыгынын ортосун байланыштыруучу, аларды жүзөгө ашыруучу жол. Анткени окуу ылдамдыгында текстти сапаттуу окуунун да, тез, ылдам окуунун да дидактикалык белгилери учурайт.

Кантсе да, сабактагы окуучунун окуу ылдамдыгы проблемасы дегенде, баланын курактык өзгөчөлүгүнө ылайык өз учурунда чечилүүгө тийиш болгон маанилүү методикалык маселе экендигин жогорудагы айтылгандардан улам байкадык.

Эми ушул жерден: окуу ылдамдыгы дегенде эмнени түшүнөбүз, окуу ылдамдыгынын компоненттери эмнелер? - деген суроо коюлуусу ыктымал.

Ага мындайча жооп берсе болот-деген ойдобуз:

1. Сөздөгү тыбыштарды жана алардан куралган муундарды үн ыргагына жараша ажыратпай бир бүтүндүктө үзбөй окуу;
2. Сөздү бүтүн бойдон, анын ички мелодикасын ыргагына жараша толук окуу;
3. Сөздөр аралык ички дидактикалык тынымдарды туура сактап окуу;
4. Сөздөрдөгү семантикага (маанисине) жана кыраатына (интонацияны) жараша сүйлөмдүн синтаксистик бүтүндүгүн сактап окуу;
5. Булардын натыйжасында тексттин ички логикасын туура түшүнүп, мазмунун ачып, микротемаларын иреттүү жалпылап түшүнүктүү деңгээлде окууга жетишүү...

Албетте бул иш-аракеттер методикалык планда биринин артынан экинчиси ырааттуулук менен, күн санап үзгүлтүксүз түрдө алдыга кадам таштоо менен жүзөгө ашырылышы шарт. Антпеген күндө баланын окуу ылдамдыгы маселеси өз учурунда жана илимий негизде туура чечилбей калат.

Эми сабакта окуучунун окуу ылдамдыгын текшерүү жана ага жетишүү иш-аракеттерин кандайча жүзөгө ашырууга болорун байкап көрөлү.

Окуу ылдамдыгын текшерүү сабактары кандай өтүүгө тийиш?

Сабакта төмөндөгүдөй максат коюлса болот:

1. Текстти окуу аркылуу окуучулардын окуу ылдамдыгын текшерүү жана ал аркылуу алардын окуу техникасын өздөштүрүү деңгээлин байкоо;
2. Окуу техникасын өркүндөтүү аркылуу окуучуларды окуу маданиятына, окуу ишмердүүлүгүнө көнүктүрүү;
3. Окурмандык маданиятты адамдын жалпы маданиятынын бир белгиси катары кароо менен, баланын инсандык ишмердүүлүгүнүн маданиятын өнүктүрүүгө багыттоо.

Сабакта окуу ылдамдыгын текшерүүдө ылайык тандалган адабий-көркөм жана таанып билүүчүлүк маанайдагы тексттер (кара сөз, ыр) пайдаланылат.

Иштөө формалары төмөндөгүчө болуусу мүмкүн. Албетте, Адабий окуу сабагы окуучулардын адабий-көркөм чыгармаларды окуу, түшүнүү, ал боюнча ой жүгүртө билүү ишмердүүлүгүнө үйрөтүү болгондуктан, аларды, адегенде, окуу ишмердүүлүгүнө көнүктүрүү кажет. Ал үчүн окуу ишмердүүлүгүнүн түрлөрүнө жана формаларына жараша иш жүргүзүү максатка ылайык келет.

Ошондуктан, бул сыяктуу иш-аракеттер окуу жылы ичинде бир нече ирет, түрдүү ички жагдайларга жараша жүргүзүлүп, балдардын окуу

ылдамдыгын текшерүү менен, анын өсүү деңгээлине ырааттуу көз салып туруу-мугалимдин бирден-бир манилүү милдети болуп калмакчы.

Бул үчүн төмөндөгүдөй шарттар аткарылууга тийиш:

-окуучулар буга чейин окуп-үйрөнгөн тематикага ылайык мазмундагы текст тандалат;

-ал текст окуучуга тарбия-таалим бере аларлык же таанытуучу мүнөзүндө болуусу максатка ылайык келет;

-окуучулардын курактык жана кызыкчылык өзгөчөлүктөрү эске алынат;

-окуу нормативи так сакталышы тийиш;

-окуучулардын окуу ишмердигин текшерүүдө балдарга карата жылуу маанай, туура баалоо жана мактоо мүнөзүндөгү оң мотивацилдуу мамиле жасалуусу айрыкча эске алынуусу кажет.

Окуу ылдамдыгын текшерүүдө тексттер кандай тандалат жана окуу мүнөзү кандай болууга тийиш:

1. **Тааныш текстти окуу:** мында мугалим окуучуга окуу чейрегинде жолуккан, мазмуну тааныш текстти окутуу менен иш жүргүзөт.

2. **Бейтааныш текстти окуу:** мында мугалим окуучуларга бейтааныш, жаңы текстти окутуп, окуу ылдамдыгын текшерет, тааныш текстти кандай окуду, эми бейтааныш текстти кандай окуур экен-деген максатта салыштырып сыноо жүргүзүлөт.

3. **Биринчи окуу:** окуучулардын окуу ылдамдыгын, ал тургай, көрктүү окуусун адегендеги (баштапкы) окуусу аркылуу баалоосу ишке ашат.

4. **Экинчи окуу:** окуучулардын окуу ылдамдыгын жана көрктүү окуусун адегендеги (баштапкы) окуусу менен салыштырып экинчи ирет окутуу аркылуу баалоо; мында мурдагыга караганда сөзсүз окуу ылдамдыгынын көрсөткүчү жогору болот.

5. **Үчүнчү окуу.** окуучулардын окуу ылдамдыгын, ал тургай, көрктүү окуусун эки окуудагы көрсөткүчү менен дагы да алыштырып, үчүнчү ирет окутуу аркылуу окуу техникасындагы өсүш байкоого алынат.

6. **Окуу ылдамдыгын жыл башында байкоо:**бул иш окуу ылдамдыгынын абалын билүү максатында окуучулардын окуу жылынын башындагы окуу ылдамдыгын билүү үчүн жүргүзүлөт.

7. **Окуу ылдамдыгын жыл ортосунда байкоо:**бул иш окуу ылдамдыгынын динамикасын билүү максатында окуу жылынын ортосунда, мүмкүн 2-чейректин аягы, 3-чейректин башында жүргүзүлөт.

8. **Окуу ылдамдыгын жыл аягында байкоо:**бул иш окуу ылдамдыгынын жыл ичинде калыптанышынын, жетилишинин деңгээлин билүү максатында жыл аягында жүргүзүлөт.

Э с к е р т ү ү: Ушунун баары ар бир окуучуга атайын таблица түзүлүү менен, окуу жыл ичиндеги окуу ылдамдыгынын көрсөткүчү эсепке алынып, максаттуу жүргүзүлөт.

Иштин тартиби:класстамугалим ар бир окуучуга ар башка текстти окууну сунуш кылуу менен, алардын ар биринин окуу ылдамдыгынын мүнөзүн байкайт. Антпесе, мурунку окуучу окуп жатканда кийинки окуучу

ал тексттин мазмунун угуп турган болот да, ал кийинки окуучу үчүн тааныш текст катары эсептелинип калуусу ыктымал.

Текстти окутууда мугалим жогоруда айтылган ыкмалардын кайсынысын колдонууну өзү пландаштырат. Анткени бул текст балдарга, балким, биринчи ирет (же экинчи, балким үчүнчү ирет) сунушталышы ыктымал.

Ошентсе да, мугалим окуу нормативине ылайык иштөөсү шарт.

Окуу ылдамдыгы: 2-класста түшүндүрүп окуу үчүн минутасына 60, 3-класста-75, ал эми 4-класста 90 сөздөн кем болбоого тийиш.

Окуу кезиндеги мамиле маданияты: Окуу процессинде окуучуларды бири-бирине атаандаштыруу, биринин жогорку көрсөткүчү үчүн экинчисин басмырлап мамиле жасоого болбойт.

Окууну баалоо: окуу жылы ичиндеги баалоо—формативдик баалоо, ал эми чейрек жана жыл аягындагы баалоо – жыйынтыктоочу (суммативдүү) баалоо катары эсептелинет.

Жыйынтык: Мындай иштер, жогорудай айтылгандай, ырааттуу, максаттуу жүргүзүлгөндө гана натыйжага жеткирет. Ал окуучунун окуу ишмердүүлүгүн системалуу өнүктүрүп жүрүп отуруу менен, окурмандык маданиятын калыптандырууга жол ачат.

Окуучунун окуу жана түшүнүү ишмердүүлүгү кантип уюштурулат?

Соңку кездерде эл аралык билим берүү уюмдарынын сунуш кылып отурган натыйжалуу долбоорлорунун бири «Окуу жана түшүнүү» технологиясы болуп саналат. Албетте, окуу жана түшүнүү бири-бирин толуктай тургандыгы жана бири-бирин уланткан, соңку натыйжага алып баруучу технология экендиги менен баалуу.

Ушундан улам, алдыдагы маселе-балага китеп окууну сунуштоо гана эмес, баланы окууга көнүктүрүүгө, окуу менен түшүнүүнү бирдикте алып жүрүүгө, ал аркылуу окуганын адабий-мазмундук жактан талдай билүүгө үйрөтүү, т.а. пайдалуу жана натыйжалуу окууга үйрөтүү методикасы маселесин чечүүдө турганын ойлонуубуз кажет.

Андай болсо, баланын, жогоруда айткандай, пайдалуу жана натыйжалуу окуусун кантип уюштуруу керек?

Моюнга алалы, учурда мектеп мугалимдери да, балдардын ата-энелери да баланы пайдалуу китеп окууга кантип үйрөтүүнүн жолун билет, аны үйдө да, мектепте да уюштура алат- деп кесе айтуу кыйын. Анткени андай методика менен алар куралданган эмес. Ошондуктан, баланын окуу жана түшүнүү технологиясын туура уюштуруу жана жүргүзүү боюнча методикалык сунуштарды иштеп чыгуу-учурдун эң зарыл талабы болуп отурат.

Жакындан бери ушул технологияга ылайык Ага-хан фонду тарабынан каржыланып, «Үй-бүлөбүз менен бирге окуйбуз» долбоору ишке жапырт киришти. Анын натыйжасында бул иш-аракет азыр атайын теле долбоорго айланды. Телеберүүлөрдө «Үй-бүлө менен бирге китеп окуйбуз» аттуу берүүлөр Балдар телеканалы аркылуу дамаамат чыга баштады. Ал телеберүүлөр балдардын ата-энелеринин турмушунда китеп окууга баланы үйрөтүү боюнча Республикабызда жаңы багытты баштады жана үй-бүлөнүн алкагында китепке болгон психологиялык кайдыгерликти жоюуга, кайсы бир деңгээлде, жол табылды.

Ошентсе да, аталган берүүлөргө эксперт болуу менен, учурдагы көйгөйлүү маселелер кайсылар экендигин да өз көзүбүз менен көрүп, ынанып отурабыз. Ал проблемалардын бир катары төмөндөгүлөр:

1. Окуучулар да, мугалимдер да, ата-энелер да чыгарманын аталышына (атына) маани беришпейт;
2. Чыгарманын жанры, ал жанр аркылуу эмнени айтууга болорун элес алышпайт;
3. Чыгарманын жалпы сюжетин билүү менен гана чектелишет;
4. Образдарын аңдап түшүнүү менен, алардын мүнөздөрүн да талдап түшүнүүнү байкашпайт;
5. Чыгармадагы сөздөргө, алардын маани-маңызына, ролуна, алардын окулуш интонациясына көңүл коюшпайт жана аларга маани коюп окушпайт;
6. Окуянын өнүгүүсүнө каармандардын образдары менен мүнөздөрүнүн таасирин байкашпайт;
7. Чыгарманын негизги жана жандооч идеялары тууралуу ойлонушпайт;
8. Эмне үчүн автор чыгарманын ушундай жазганын жана аны менен эмнени айтайын дегенин баамдай алышпайт ж.б.

Чындыгында, бул айтылгандар чыгарманын табиятын жеткире талдап-үйрөнүүгө жана да пайдалуу окуп-үйрөнүүгө багыттоочу негизги таяныч эрежелери сыяктанат.

Демек, ким болсун, ата-эне болсун, же мектеп мугалими болсун, балага китеп окуп берүүнүн жогорудагыдай эрежелерин билбесе, натыйжага жетүүчү жакын жолду табуусу кыйынга турмакчы-демекчибиз.

Албетте, ал үчүн окуунун өзүнө көңүл бөлөлү. Ушу күнгө чейин окуунун мына мындай калыптанган жалпы түрлөрү бар:

- мазмундук окуу;
- логикалуу окуу;
- аналитикалык окуу;

-психологиялык окуу.

Мазмундук окуу деген эмне? Анда окуп жаткан чыгарманын окуясына гана көңүл бөлүнөт, окуп жаткан адам, албетте, үнүн кыраат менен чыгарып, мүмкүн болушунча балага жеткиликтүү болуусун ойлоп, окуянын башталышын, негизги мазмунун жана аякташын «кубалап» окуйт. Бирок чыгарманын окуясынын башталыш, өнүгүш жана аякталышындагы ички логикага жана да аларды баланын кабыл алуусунун психологиялык проблемаларына маани берилбейт.

Бул-албетте, «диктордук окууну» эске салат. Мында, бала менен окуп жаткан адамдын ортосунда логикалык жана психологиялык байланыш ишке ашпайт, ал кырааты менен көрктүү жана сезимдүү гана окулушу мүмкүн. А бирок адамдын түшүнүүсү үчүн атайын ыкмалар каралбайт. Андай болгон соң, окуунун бул түрү окуу жана түшүнүү технологиясына толук туура келбейт.

Логикалык окуу- «диктордук окууга» караганда бир аз жандуу процесс болмокчу. Анда окуя кантип башталып, кантип өнүгө баштаганын балага түшүндүрүү, андан ары кульминациялык точкага жеткирүү жана ал кантип жыйынтыкталып жана аяктаганын түшүндүрүү аракети көңүлдүн борборунда болот.

Аналитикалык окуу- логикалык окуудан да тереңирээк, анын уландысы катары колдонулат. Ал учурда мына буларга да баланын адабияттык жана логикалык анализ жасоосу унутта калбайт, т.а.:

- чыгарманын каарманы ким же эмне жана ал кандай экен?

-ал эмне иш-аракет жасады жана ал туура кылдыбы, же туура кылган жокпу?

-чыгармадан сага эмне жакты же жаккан жок, эмне үчүн?

-сен ал чыгармадан кандай таасир алдың?

-чыгарма сенин оюңдай бүттүбү же дагы да башка сунушуң барбы?
ж.б.

Демек мындан биз логикалык окуу чыгарманын ички логикалык өзөгүн кубалап же ээрчип окуу мүнөзүндө жүрөрүн байкадык. Ушундан улам, окуунун бул түрүн **аналитикалык окуу** деп атасак болот.

Психологиялык окуу окуунун башка түрлөрүнөн кыйла айырмалуу түшүнүк жана окуунун бул түрүндө мына булар эске алынмакчы:

-баланын курагына чыгарманын тематикасы туура келеби?

-чыгарманын окуясын, тилин бала өздөштүрө алабы?

-бала китеп окууга же окуп бергенди кызыгып, көңүл коюп угуп жатабы?

- окуянын өзөгүн бала түшүнүп жатабы?

-окуяны, андагы кырдаалдарды кабыл алып жатабы?

-окуп берген адамдын үн тону, мимикасы, жесттери чыгарманын духуна, логикасына, каармандарынын образдарына, мүнөздөрүнө туура келип жатабы?

-тексттин окуясы балдарды таң калтырып, кубандырып же кайгыртып жатабы?

-сөздөрдү, сүйлөмдөрдү, сүйлөм түрмөктөрүн бала түшүнүп жатабы?

-чыгармадагы автордун оюн, же анын негизинде жаткан идеяны бала жеткире түшүнө алдыбы?

-угуп жатканда бала эмнелерди түшүнбөй суроо берип жатты? ж.б.

Ата-эне да, мугалим да китеп окуп берүү учурунда мына ушуларга айрыкча көңүл буруусу жана баланын кабыл алуусун кадам сайын байкап-баалап отуруусу кажет.

Мына ушунун өзү да чыгарманы окуучунун түшүнүүсүн калыптандыруучу (формативдик) мүнөздө баалоо менен барабар. Анан да, буларга кошумча, текстти күрктүү, сезимдүү, образдуу окуу менен, каармандардын кебин анын мүнөзүнө жараша туурап окуу, тыным алып туруу, үндүн партитурасын өзгөртүп отуруу, сөздүн кырдаалга жараша айтылыш музыкалуулугун кубултуп отуруу зарылдыгын эске тутуусу керек. Ансыз психологиялык окуу иш жүзүнө максаттуу түрдө ашпай калат.

Эми «окуу жана түшүнүү» дегендин өзүнө да токтоло кетели. Айтып тургандай, бул жерде эки нерсеге көңүл бурууну талап кылып отурат, т.а. окуунун бул түрү эки компоненттен турарын байкайлы.

Анын биринчи компоненти-бул, окуунун өзү, анын бай табияты, т.а.:

- шар окуу;

-көрктүү окуу;

-сезимдүү окуу;

-мазмундуу окуу;

-логикалуу окуу;

-психологиялык окуу; ж.б.

Ал эми түшүнүү процесси да өзүнө төмөндөгүдөй мүнөздүү белгилерди камтып тургансыйт:

-чыгарманын аталышын түшүнүү;

- чыгарманын мазмунун түшүнүү;

-сөздөрдүн маани-маңызын түшүнүү;

-автордун оюн түшүнүү;

-чыгарманын тематикасын түшүнүү;

-чыгарманын идеясын түшүнүү;

-каармандын образын түшүнүү;

-айтылып жаткан проблеманы түшүнүү;

-чыгарманын тарбиялык маанисин түшүнүү;

-чыгармадагы каармандын образын, мүнөзүнүн кандай экенин түшүнүү;

-каарман туура сөз айттыбы, же туура эмес айттыбы, туура иш жасадыбы же туура эмес иш кылдыбы, алардын кылык-жоруктарына кадам сайын түшүнүп-баалап отуруу;

-окуянын башталуу, өнүгүү жана жыйынтыкталуу логикасын түшүнүү, эмне үчүн ушундай аяктаганын түшүнүп баалоо;

-чыгарманы башка чыгарма менен жана да анын идеясын турмуш менен салыштырып түшүнүү;

-чыгарманы окугандан кийин өз алдынча ой жүгүртүү аркылуу, адамдардын жан дүйнөсүн талдап түшүнүү... ж.б.

Бул иш-аркеттердин жүзөгө ырааттуу ашышы үчүн, бала дагы, ата-энеси дагы жана мугалим дагы окуунун үстүнөн чыгармачыл, проблемалуу жана сынчыл ой жүгүртө билүүнүн зарылдыгын унутпоо керек. А андай ой жүгүртүү болбосо, чыгарманы түшүнүү дагы да толук ишке ашпай калуусу ыктымал.

Мындай окуу баладагы төмөндөгүдөй жакшы сапаттарды калыптандыруу менен уланса, албетте ал соңку натыйжага жетүүчү жолду берери шексиз, т.а:

-окуу баланы зордоо менен жүрбөшү керек, ал үчүн балада кызыгуу жаралышы шарт;

-кызыгуунун натыйжасында, бала китеп окууну такай адатка айландыруусу максатка ылайык келет;

-мындай адаттан улам, балада китеп окууга болгон ички керектөөнүн жаралышы абдан пайдалуу;

-китеп окуудан бала психологиялык канааттануу алса, бул да эң жакшы;

-китеп окууну бала билим алуунун жолу катары эсептөөсү-окуунун келечектүүлүгүн камсыз кылмакчы.. .

Мына ушул сыяктуу окуу процесси туруктуу ишке ашса, албетте, пайдалуу окуу ишке ашты жана ишмердүүлүк аркылуу жүрдү-деп эсептөө-илимий-методикалык жактан туура болмокчу.

Мектепте көркөм чыгарманы адабий-мазмундук жана педагогикалык жактан интерпретациялоонун маани-маңызы тууралуу

Албетте, мектеп мугалиминде окуучусуна болгон ата-энедей сүйүү сезими, ал эми ата-энеде болсо мугалимдикиндей педагогикалык билим болуусу керек. Ошондо гана мугалим балага татыктуу таалим-тарбия бере алат, ал эми ата-эне болсо үйдө балага билим алуу үчүн зарыл шарттарды түзүп, керектүү окуу куралдары менен камсыз кылып, баласы менен сабактары, окуган китептери, көргөн кино-фильмдери туурасында жана мектепте жетишкен ийгиликтери менен кыйынчылыктары жагдайында дамаамат аңгемелешип, керек учурда үй тапшырмаларын аткаруусуна жардам, багыт көрсөтүп, класстык жыйындарына катышып, мектептин талаптарын туура түшүнүп, мугалиминен дайым кол үзбөй мамиле жасап, түзүлгөн проблемалардын өз убагында туура чечилишине көмөк көрсөтүп, баласынын туура тарбия-таалим алуусуна мугалим менен бирге аракет жасоосу керек. Албетте, мына ушундай иш-аракеттер менен бирге, балага таалим-тарбия берүүдө жардам болор көптөгөн каражаттардын бири катары дал ушул биз сөз кылып отурган - көркөм чыгарма болуусу ыктымал. Ал үчүн көркөм чыгарманы мектепте да, үйдө да балдар менен туура талдап түшүнгөн оң.

Чындыгында, окумуштуу-педагогдордун, атап айтканда, ата-мекендик окумуштууларыбыз илимдин докторлору, профессорлор С.Байгазиев, Н.Ишекеев, А.Муратов, С.Батаканова, С.Сакиевалар жана казак окумуштуусу профессор Б.Сманов сунуш кылышкандай, көркөм чыгарманы **адабий-мазмундук жактан интерпретациялоо** менен бирге, биздин оюбузча, ар убак мектеп практикасы талап кылып келген **педагогикалык интерпретациялоонун** ык-жолдору тууралуу да ой токтотуубуз зарыл. Анткени мектептеги адабий окуу жана адабият сабактарында чыгармага адабий-мазмундук талдоо жүргүзүп түшүнүү эле жетишсиз, андыктан, ал сөзсүз түрдө педагогикалык интерпретациялоону талап кылып турганы мына ошондон.

Ошондуктан, мектептин башталгыч класстарынын мугалими да, ортоңку жана жогорку класста сабак берген адабият мугалими дагы адабий чыгарманы окуучулар менен бирге талдап түшүнүүдө мына ушул эки жолду туура колдоно билүүсү талап кылынмакчы.

Анда эмесе, алгач ирет адабий-мазмундук талдоонун (интерпретациялоонун) талаптары туурасында кеп баштайлы. Мында **биринчиден, чыгармага жанрдык-тектик, идеялык-тематикалык, мазмундук-формалык жана композициялык-сюжеттик ж.б. багыттарда талдоо жүргүзүү** ишке ашары белгилүү.

1. Жанрдык-тектик талдоо. Мында, адегенде, окуп-үйрөнүүгө сунуш кылынган чыгарманын теги кандай (т.а. анын эпостук, лирикалык же драмалык) жанры кандай (проза, поэзия же драмалык чыгарма) экендиги айкындалат. Эпикалык текке (эпоско) «Манас» баатырдык эпосу баш болгон кенже баатырдык эпостор «Курманбек», «Жаныш-Байыш» ж.б., лиро-эпикалык поэмалар «Олжобай менен Кишимжан», «Жаңыл Мырза» ж.б. кирери түшүндүрүлөт. Ушул эле эпикалык текке кирген төмөндөгү жанрлар эске түшөт, мисалы: поэма, роман, повесть, аңгеме, новелла, очерк, тамсил. Ал эми лирикалык тек болсо: сүйүү лирикасы, атуулдук лирика, пейзаждык лирика, сатиралык лирика жана дидактикалык лирика болуп бөлүнөрү үйрөтүлөт жана ич ара, майда жанрлар катары: бешик ырлары, той ырлары, оюн ырлары, арман ырлары, кошок ырлары, учурашуу ырлары, санат-насыят ырлары, мактоо-кордоо, ырым-жырым, айтыш ж.б. болуп тармакталары схема менен көрсөтүлөт. Драмалык текке болсо трагедия, комедия жана драма сыяктуу үч жанр мүнөздүү экени айтылат.

2. Идеялык-тематикалык талдоо. Бул маселечыгарманын жаралышынын негизи сыяктуу көрүнөт, анткени тема аркылуу чыгармада эмне тууралуу сөз болору байкалат да, ал турмуштун өзүн чагылдырат. Мисалы:

- мекенди коргоо темасы;
- эмгек темасы;
- экологиялык проблемалар темасы;
- сүйүү темасы;
- адеп-ахлак темасы, ж.б.

Ал эми ошол тема аркылуу ачылуучу турмуштук проблемалар, автордук ой, айтылган жыйынтык бүтүм, натыйжалар-чыгарманын идеясы болору, ал көп кырдуу экендиги, мисалы: мекенди коргоого үндөө, адал ак эмгек кылууга чакырык, ак менен каранын күрөшү, адамдык тазалыкты даңазалоо, маңкүрттүктүн зыяндуулугун келекелөө, табиятты коргоого, согушту жек көрүүгө, таза махабатты сактоого үндөө, гумандуулуктун жеңишин даңазалоо ж.б. талдап үйрөнүлөт.

3. Мазмундук-формалык талдоо. Мында мазмун менен форманын биримдиги, мазмун форма аркылуу берилери, форма болсо мазмунду камтып турган калып катары кызмат кылары ачылат. Ошентсе да, мазмун дегенде: турмуштун түрдүү көрүнүштөрү, окуялар, адамдын тагдыры, түрдүү идеялар ж.б. эске алынса, чыгарманын формасы дегенде: айтыла турган ойду берүүнүн каражаты катары- кептин түрлөрүнүн (баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү), кептин стилдеринин (көркөм, публицистикалык, илимий) катышы, анын кайсы бир жанрга (кара сөз, ыр, драма) салынышы, сюжетти берүү үчүн композициянын түзүлүшү, глава, бөлүмдөргө, абзацтарга бөлүнүшү, образдардын түзүлүшү... ж.б. ушунун баары анын формасын аныктай тургандыгы ачылат. Демек, форма менен мазмун бирге жашап, мазмун формага салынып бүтүн бир чыгарма жараларын окуучу түшүнүшү керек жана аны талдап үйрөнүүгө машыктыруу максатка ылайык келет.

4. Композициялык-сюжеттик талдоо. Мында эки нерсе көңүлгө алынат, т.а. биринчиси- чыгарманын композициясы (курулушу, бир бүтүн түзүлүшү), экинчиси- анын сюжети (окуясы). Алардын ар бири өзүнчө элементтерден турат. Мисалы, композиция-чыгарманын сюжетинен, андагы конфликттерден жана образдардан турат. Чыгарма эч качан баяндоого алынган темасыз, идеясыз, чиеленишкен окуяларысыз жана образдарсыз болбойт.

Ошондой эле, сюжет да өз алдынча мындай компоненттерди камтыйт, атап айтканда, анын ырааттуу баяндалышы, берейин деген жазуучунун оюнун жүзөгө ашырылыш ирети же окуянын себеп-натыйжалаш өнүгүшү. Ушундан улам сюжет төмөндөгү элементтерден турат:

- пролог (окуянын баяндалышынын себеби, шарты);
- негизги окуянын башталышы;
- окуянын чиелениши;
- окуянын өнүгүшү;
- окуянын өнүгүп жеткен чеги (кульминация);
- окуянын чечилиши;

-эпилог (каармандардын кийинки тагдыры). Демек, чыгарманын композициясы жана сюжети талданганда ушул маселелер эске алынат.

5. Образдар системасын талдоо. Албетте, мында чыгарманын каармандарынын образдары талданат. Башкы жана экинчи баскычтагы каармандардын чыгармадагы орду, окуянын өнүгүшүндөгү ролу ачылат. Андагы оң мүнөздөгү жана терс мүнөздөгү каармандар чыгарманын сюжетине жараша, окуяларынын мисалында айткындалат.

6.Чыгарманын тилин талдоо. Мында эки нерсе эске алынат жана талданат, т.а. жазуучунун тили жана каармандын сөзү. Ошентсе дагы, чыгарманын ажарын ачкан төмөндөгү сөз байлыктары айрыкча талданат:

- көркөм сөз каражаттары;
- архаизм жана тарыхый сөздөр;
- неологизмдер (жаңы сөздөр);
- кесиптик сөздөр;
- диалектилик сөздөр;
- жаргондор, ж.б.

Көркөм сөз каражаттарын изилдөөдө-троптор жана анын түрлөрү айрыкча көңүлгө алынат, т.а. эпитет (мисалы: Айкөл Манас, акылман Бакай, Акыл Карачач ж.б.) жана салыштыруулар (окшош белгилери боюнча салыштырып мүнөздөө, мисалы: айдай, күндөй, балапандай, карышкырдай, ж.б.), алардын ичинде: метонимия (бир нерсени башканын белгиси менен каймана баяндоо), метафора (бир нерсени башка нерсе менен окшоштуруп, өтмө мааниде баяндоо), аллегория (мисалы, тамсилде ач көздүктү карышкырдын, акынды булбулдун, кууну түлкүнүн образы менен берүү), ирония (каймана түрдө келекелөө, шылдыңдоо), гиперболо (апыртуу, күчөтүү), литота (гипреболага тескерисинде, кичирейтүү), ж.б. таланат. (Эскертүү: бул теманы жазууда Ж.Шериев менен А.Муратовдун «Адабият теориясы» аттуу китеби пайдаланылды. Б., 2004).

Экинчи маселе: көркөм чыгармага педагогикалык талдоо жүргүзүү маселеси. Мында чыгарманын педагогикалык баалуулугу ачылат, бала үчүн пайдалуулугу аныкталат, таанытуучулук, билим берүүчүлүк, өнүктүрүүчүлүк жана тарбиялоочулук табияты талданып бааланат.

1) **таанытуучулук маанисин ачуу;** мисалы: дүйнөнү, табиятты, адам турмушун, алардын ичинен: жан-жаныбарларды, өсүмдүктөрдү, аалам кубулуштарын, адам турмушун, мүнөздөрүн, турмуштук проблемаларды ж.б. таанытуу, алардын бала үчүн маани-маңызын ачуу;

2) **билим берүүчүлүк мазмунун ачуу;** мисалы: баланын адабий-теориялык билимин көтөрүү, чыгарманын тилинин байлыгын таанытуу, стилдик жактан кандай жазылгандыгын үйрөтүү, байланыштуу кебин өстүрүү, кептин түрлөрүнүн табиятын билдирүү, көркөм чыгарманын мисалында адабий-эстетикалык билимин түптөө, өз алдынча чыгарма жазууга, чыгармачылык ишмердигин өнүктүрүүгө багыттоо;

3) **өнүктүрүүчүлүк мүмкүнчүлүгүн ачуу;** мисалы: баланын инсандыгын, акылын, сезим-туюмун, ой жүгүртүүсүн, далилдерди, мүнөздөрдү, образдарды салыштыра билүүсүн, дүйнөнү, адамды таанып билүүсүн, турмуштук практикасын, дүйнөгө болгон көз карашын өнүктүрүүгө салым кошуу, үйрөнгөнүн практикада колдоно билүү компетенттүүлүгүн, окурмандык маданиятын, рухий дүйнөсүн байытуу, ж.б.

4) **тарбиялоочулук маани-маңызын ачуу;** мисалы: чыгарманын идеясы менен образдарынын мисалында балага адептик-ыймандык, патриоттук тарбиянын үлгүлөрүн үйрөтүү, акыл эмгегине машыктыруу, эстетикалык сезим-туюмдарын өстүрүү, рухий жана дене жактан тарбиясын бекемдөөгө машыктыруу, идеялык-саясий көз карашын байытуу, ж.б.

Чыгармага мугалимдин мына ушундай багыттарда педагогикалык талдоо жүргүзүүсү жана ага баланы машыктыруу гана анын балдарга жугумдуулугун, тарбиялык таасирдүүлүгүн арттырат, жазуучунун айтайын деген негизги оюн баланын жан дүйнөсүнө жеткирет. Ушундай болгондо гана **адабият мугалими жазуучу менен баланын ортосунда көпүрө болуу кызматын аткарат.** Антпесе, чыгарманы бала түшүнө албайт, аны жан дүйнөсү менен кабыл албайт, бала чыгарманы өз сөзү менен эмес «башканын» сөзү менен курулай баяндап айтып берип гана чектелет.

Мына ушулардан улам, көркөм чыгармага **адабий баяндоо** (сюжетин, композициясын, жанрдык-түрдүк табиятын, идеялык-тематикалык маани-маңызын, образдар системасын ачып баяндоо) менен **педагогикалык баяндоонун** айырмасы асман менен жердей экенин баамдайбыз. Анткени педагогикалык баяндоо гана чыгарманын педагогикалык табиятын балага ачып бере алат.

Педагогикалык баяндоо дегенде эмнелерди эске түшүрөбүз? Мисалы: -чыгарманы баяндап берүүнүн методдорун (ангемелешүү, изилдөө, проблемалуу жагдайларын түзүү) жана принциптерин (турмуш менен байланыштырып, көрсөтмөлүү, тарбиялап окутуу жагдайын эске алып,

жеңилден оорго, жөнөкөйдөн татаалга карай жеткиликтүү баяндоо) эске алуу;

- чыгарманы баланын курагына, түшүнүгүнө жараша баяндоо;

- чыгарманы балага түшүнүктүү, жеткиликтүү тил менен баяндоо;

- бала чыгарманын окуясын, өнүгүшүн кабыл алып жатабы, каармандарынын кылык-жоруктарын түшүнүп жатабы, байкап, эске алып баяндоо;

- чыгарманын таанытуучулук, билим берүүчүлүк, өнүктүрүүчүлүк жана тарбиялык мүмкүнчүлүгүн ачып жана аларды баланын жан дүйнөсүнө жеткире баяндоо;

- чыгарманын идеясын, темасын, проблемасын, автордун айтайын деген оюн далилдүү окуялары менен талдап баяндоо, ... ж.б.

Деги эле, сабактагы баяндоонун мындан башка да: маалыматтык баяндоо, мазмундук-сюжеттик баяндоо, илимий баяндоо, психологиялык баяндоо, интерактивдүү баяндоо ж.б. түрлөрү бар экендигин да эске сала кетсек болот.

М.Горький айтмакчы, «ар бир чыгарма тарбия үчүн жазылат», ошондуктан, педагогикалык баяндоо жана педагогикалык талдоо гана чыгарманын тарбиялык табиятын балага ачып бере алат. Андыктан, мектепте көркөм чыгарманы башталгыч класстан баштап окуп-үйрөнүүдө «**адабий баяндоо**» жана «**адабий талдоодон**» көрөкчө, мугалим «**педагогикалык баяндоо**» менен «**педагогикалык талдоо**» ыкмаларын кеңири колдонуусу талапка ылайык келет.

«Күн сайын сабакта беш мүнөттүк китеп окууну» уюштуруу технологиясы жана анын мазмуну тууралуу

Жогоруда айтылып өткөндөй, Ага-хан фонду аркылуу уюштурулуп өткөрүлүп жаткан «Бирге окуйбуз» долбоору «күн сайын он беш мүнөттүк китеп окуу» акциясын сунуш кылууда. Албетте, бул балдарды үйдө ата-энелери менен бирге китеп окууга багыттоочу жана ага мүмкүнчүлүк түзүүчү «жакшы шылтоо» болуп калды. Ал тургай, Балдар телеканалын көрүп отурган ар бир ата-эне баласы менен бирге китеп окуу маданиятына күн санап тартылып баратат, китеп окуунун маани-маңызын дагы да тереңирээк түшүнүп баратат. Ата-энелер ошол телеберүүлөрдү карап отурушуп, атайын даярданып барып сынакка катышканы менен, жөнөкөй эле бир катар маалыматтарды начар окуучудан бетер билбей, жөнөкөй эле суроолорго жооп таба албай кыйналып отургандарын өз көздөрү менен көрүп, ийгиликтери болсо бирге кубанып отурушат.

Мунун өзү бизде бир катар жылдар бою бала да, анын ата-энеси да китеп окуудан оолак болуп, окуган чыгарманы сюжеттик жана маанилик жактан жөнөкөй эле талдап түшүнүүнү да унутуп баратканын далилдеп койду.

Албетте, бул теле берүүнүн негизги лейтмотиви - «күн сайын он беш мүнөттүк китеп окуу» идеясын жайылтуу экени талашсыз. Анын уюштуруу ыкмасы –күн сайын үйдө, кечинде бала менен ата-энеси он беш мүнөттүк бош убакыт таап, ошол мүнөттү китеп дүйнөсүнө бирге саякат жасоого арноо, аз убакыт болсо да, аны пайдалуу иш менен өткөрүү болуп саналат.

Деги эле, күн сайын кечинде гана эмес, эртең менен, сабак алдында башталгыч класстарда мугалим окуучулары менен амандашкан соң, кызыктуу бир аңгемеге, ырга же жомокко көңүлүн буруп, маанайларын жакшы сөз, пайдалуу ой жүгүртүү, жугумдуу кеп-сөз менен баштоого неге болбосун? Психологиялык жакшы маанайды түзүп алып, анан сабакты баштоо да кыйла натыйжалуу болорун практик мугалимдер эң жакшы түшүнүшөт.

Анан калса, «күн сайын сабак алдында беш мүнөттүк китеп окуу» идеясы- бизге жаңылык деле эмес. Андай иш-чараларды республикабыздын булуң-бурчтарында эчактан бери эле башталгыч класстын тажрыйбалуу мугалимдери өткөрүп келатышканы маалым.

Биздин оюбуз боюнча, андай «күн сайын сабак алдында беш мүнөттүк китеп окуу» иш –чарасын өткөрүп коюунун анча кыйынчылыгы деле жок сыяктуу. Бирок маселе, аны «өткөрүү үчүн гана өткөрүү» эмес, балким аны өткөрүүнүн жаңыча технологиясын ойлоноу керек го?-деген ойдобуз. Анткени аны өткөрүүнүн максаты, милдети, убактысы, узактыгы, каражаты, көлөмү, өткөрүү жолдору - деген сыяктуу методикалык маселелер да көңүлдө болсо, ашыкча болбосо керек. Эмесе, кептин тизгинин ушул проблемага буралы.

«Күн сайын сабак алдында беш мүнөттүк китеп окуу» иш –чарасынын максаты- өзү эле айтып отургандай, балдарды көркөм адабиятты окууга, ал аркылуу китеп маданиятына балдарды тартуу, окурмандык ишмердүүлүккө багыттоо, окуу аркылуу ой жүгүртүүсүн, сөз кору менен сүйлөө маданиятын өнүктүрүү экени талашсыз.

Эскерте кетер экинчи маселе-окулуучу чыгарманын көлөмү тууралуу болмокчу. Ири алдында айталы, мындай окууга сунушталган аңгеме, ыр же жомок эки барактан ашпашы керек. Анткени жай, көрктүү окулган эки барак текст төрт же төрт жарым мүнөттүк убакытты алат. Ал эми анын мазмуну тууралуу фаулалык мүнөздөгү чакан аңгемелешүү, ашып кетсе, бир же бир жарым мүнөткө гана созулушу шарт жана ал, сөзсүз түрдө, өтүлө турган сабактын нугуна, башкы идеясына, өтүлөр теманын табиятына жакын, мазмундаш, кызыктуу болуусу да эске алынса максаттуу болмокчу.

Дагы бир маселе, бул иш-чара башталгыч класстарга айрыкча мүнөздүү жана ыңгайлуу экендигин эске алсак, аларда күн сайын ар түрдүү ишмердүүлүккө багыттоочу төрттөн-бешке чейинки сабактар өтүлөт. Атап айтканда, алар: эне тили, адабий окуу, математика, орус тили, адеп, мекен таануу, музыка, сүрөт жана физкультура сабактары. Булардын ар бири баланын рухий маданиятын, акыл-эсин, дүйнөгө болгон көз карашын, дене тарбия маданиятын ж.б. өнүктүрүүгө кызмат кылат жана атуул катары калыптандыруунун негиздерин түзөт. Ошондуктан, «күн сайын сабак

алдында беш мүнөттүк китеп окуу» иш-чарасы окуучуну өнүктүрүүнүн ушул багыттары менен да шайкеш келүүсү жана ага кызмат кылуусу кажет. Ошондо гана ал «окуу» максаттуу жана жугумдуу болуусу ыктымал.

Демек, бул айтылган сөз аталган окуу күн сайын өтүлүүчү түрдүү предметтердин ар бири менен мазмундаш, үндөш, бири менен экинчисин толуктоочу мүнөздөгү интеграциялык милдетти да аркалашы толук мүмкүн. Тактап айтканда, «беш мүнөттүк» окуудагы окулуучу аңгеме, ыр же жомок эне тили, адабияты менен да, математика менен да, орус тили, чет тил менен да, сүрөт, ыр, кол эмгек жана физкультура менен да мазмундаш болуп, сабакта айтылар ойду андан ары тереңдетип, аны менен интеграцияланып, тилдин, математика менен сүрөт же кол эмгектин адам турмушундагы пайдалуулугун менен кеңири түшүндүрүп, аны андан ары да терең өздөштүрүүгө кызыктырып, ошону менен бирге ойлонтуп, ой жүгүртүүсүн өстүрүү иши бирге жүрмөкчү.

Мында, дагы бир нерсени эске алалы: күн сайын биринчи сабакта бир эле предмет кайталана бербейт жана күн сайынкы сабактын жүгүртмөсү ар түрдүүчө түзүлөт. Балким, эне тили, же математика, балким сүрөт же орус тили же адеп же мекен таануу сабагы же дагы башка предмет сабактын жүгүртмөсүндө биринчи кезекке коюлат. Ошондо күн сайынкы беш мүнөттүк китеп окуу иши- ошол күнкү биринчи сабакка байланыштуу жүргүзүлөт.

Тактап айтканда, биринчи сабак математика болсо, математикалык мүнөздөгү сюжети жана тапшырмалары бар аңгеме, ыр же жомок, эгер мекен таануу сабагы болсо, адамга мекендин ыйыктыгы тууралуу чыгарма, эгер сүрөт, эгер көркөм өнөр сабагы болсо, өнөрлөрдүн турмуштагы пайдасы тууралуу же чет тили болсо, чет тилинин маанилүүлүгү, анын адам турмушундагы орду тууралуу чыгарма болсо-андан беш бетер орундуу болмокчу.

Эмесе, ишке өтөлү. Бул ирет эки сабакка байланыштуу эки жомокту кантип окуу ишке ашарын ойлонуп көрөлү.

Биринчиси-математка сабагына байланыштуу болсун. Адамдын акылын жана айла-амалын сынаган ушундай акыл гимнастикасы жагдайындагы кызыктуу жомокту 2-класста кантип окуп берүү жана талдоо жагдайында кеп кылалы.

Мугалим мындай окуу сабагын күн мурунтан пландап, кандай чыгарма, көлөмү канчалык, аны кантип көрктүү жана сезимдүү окуу керектигине даярдык көрөт. Анан сабагын баштаарда: Урматтуу бөбөктөр, азыр биз адамдын акылмандыгын сынаган „Апенди жана каздар» аттуу жомокту окуйбуз. Көңүл коюп уккула. Эмесе, баштайбыз.

...Апенди бир күнү токтойго барып семиз каз атып алат да, үйүнө келет. Аны байбичесине бышыртып алып, «муну жеке жегенде эмне» деп, тартуу кылмакка ханга жөнөйт. Хан апендини кабыл алып, тартуусуна ыраазы болот да, казды өзүнө, аялына, эки кызы менен эки уулуна өз колу менен бөлүштүрүп берүүсүн өтүнөт.

-Ханым, макул десениз, мен казды каалаганымдай бөлөйүн,- дейт апенди. Хан макул болот.

-Урматтуу ханым! Сиз эл башысыз, акылман журт башысыз. Үйдүн ээсиз жана кожоюнусуз. Акыл баштан чыгат- деген элибиз. Ошондуктан, каздын башы сиздики болсун,-деп апенди каздын башын кесип, хандын алдына коет.

Хан апендинин кебинде бир ой бар экенин байкап, муюп угат, эркине коет. Апенди казды бөлүштүрүүсүн улантат:

-Ал эми моюну-байбичесиңиздики болот. Анткени сиз байбичесиңиздин кеңешин ар дайым угасыз. Моюн кайда бурулса, баш ошол жакка бурулат. Ошондуктан, каздын моюну-байбичесиңиздики болушу шарт.

Хан бул сөзгө да каршы сөз айта албай муюйт. Анан каздын эки канатын кесип, тасмал жээгинде отурушкан эки кызынын алдына коет:

-Ханым, бул эки канат –эки кызыңызга тиет. Анткени алар бойго жетип калышыптыр. Жакында канат байлап үйдөн алыска учуп кетишет. Кыз –башка жердин бүлөсү- деген. Ал эми эки буту-эки уулуңуздуку. Эки уулуңуз сиздин жолуңузду жолдоп, изиңизди басып, урпагыңызды улантат. Бул анык. Ошондуктан, эки каздын эки буту-эки уулуңуздуку болушу керек. Ал эми төшү ашып калды. Ал меники болсун.

Хан апендинин акылмандыгына ыраазы боло, сөздөрүнө муюп, урматтап, сыйлап, сыйлык берип үйүнө узатат.

Ошентип апенди ханды да ыраазы кылып, колу да куру болбой, сүйүнүп келатса, алдынан хандын вазирин жолугат. Апенди вазирге токойго барып каз атып алганы, аны бышырып алып ханга тартуу кылганы жана аны кантип бөлүштүрүп берип, сыйлык алып келатканы жөнүндө айтып берет. Апендинин сөзүн уккан вазир «мен дагы каздарымдан союп алып ханга барайын, сенин акылың шумдук экен, сен аны ханга бөлүштүрүп бер. Мен дагы сыйлык алайын»-дейт вазир.

Вазирдин сөзүнө апенди макул болот. Эртеси, бир эмес, вазирдин үч семиз казын сойдуруп башыртат да, экөө ханга жөнөшөт. Хан аларды кабыл алып, тартууну алат. Хан бул каздарды да бөлүштүрүүнү апендиге тапшырат. Апенди бул жерден өзүнүн тапкычтыгын мындайча билгизет.

- Урматтуу ханым,-дейт апенди,- сиздер алтоосуздар, биз экөөбүздү кошо эсептегенде сегиз болобуз. Ал эми каздар –үчөө. Сегиз кишиге үч каз так бөлүнбөйт. Ошондуктан, мен билгенимдей бөлүштүрүүгө уруксат берүүңүздү өтүнөм.

Хан макул болот. Апенди мында да каздын башын - ханга, моюнун-байбичесине, эки канатын –эки кызына, эки бутун –эки уулуна тартат. Анан куйругун кезет да, ичинен «сенин казды баккан эмгегиң бар эмеспи» деп, куйругун вазирдин алдына коет.

- Вазир - сиздин кызматчыңыз. Куйрук башка кызмат кылат, баш кайда кетсе, куйрук ошол жакка кетет. Ошондуктан, куйрукту вазиринизге сунайын. Ал эми калганы ашып калды. Аларды мен алайын.-дейт апенди.

Мында да хан апендинин акылдуулук менен бөлгөнүнө баа берет да, вазирге эмес, апендиге сыйлык берип узатат.

Каздын төшүн жана да эки каздын этин көтөрүп, анан да хандан сыйлык алып сүйүнүп келаткан апендинин алдынан эми бай учурайт. Апенди байга да болгон ишти баяндап берет. Анын сөзүнө кызыгып калган бай, эртеси беш казын союп бышырат да, тартуу кылмакка, апендини кошуп алып ханга жөнөйт. Хан аларды кабыл алып, беш казды эми кантип бөлөр экен деп кызыгып, дагы да апендиге кайрылат. Апенди саамга ойлоно калат да, каздарды мындайча бөлүштүрөт.

- Ханым,- дейт апенди бул ирет анын алдына баш эмес, бүтүн казды коюп, - байбичениз экөөңүзгө бир каз, бир каз менен байбичениз экөөңүз үчөө болосуз. Эки кызыңызга бир каз, алар дагы бир каз менен үчөө болот. Эки уулуңуз дагы бир каз менен үчөө болот. Аларга дагы бир каз. Ал эми бай экөөбүзгө бир каз, биз дагы үчөө болобуз. Дагы бир каз ашып калды. Ал байбичем менен кызыма. Алар дагы үчөө болушат.

Апендинин акылына жана айла – амалына хан өтө ыраазы болот да, мында да, байга эмес, апендиге сыйлык берип узаткан экен...-деп мугалим жомогунун соңуна чыгат. Анан окуучуларына кайрылып, мындай деген суроолорду узатат:

1. Апенди адегенде каздын мүчөлөрүн кандайча бөлүштүргөн эле?
2. Экинчи ирет барганда үч казды сегиз адамга кантип бөлүштүрдү?
3. Ал эми үчүнчү барганда беш казды кантип бөлүштүрдү?

Суроолорго жооп алып эркин аңгемелешүү бүткөн соң, жомоктогу эсептерди мугалим математика сабагына байланыштырып, окуучулары менен бирге мисал түзүп иштеп, анан сабагына киришет.

Экинчи окууну 3-класста өтүлүүчү Көркөм өнөр сабагына байланыштырып көрөлү.

Сабак башталардын алдында, мугалим адаттагыдай эле, үйдөн түзүп келген планына жараша окуучуларына минтип кайрылат:

-Урматтуу окуучулар, бүгүн бизде биринчи сабак- көркөм өнөр сабагы. Сабагыбызды баштаарыбызда, адаттагыдай эле, беш мүнөттүк китеп окууга көңүл буралы. Бүгүнкү окуй турган жомогубуз «адамдын жетимиш эки өнөрүнүн бири» болгон көркөм өнөр, тактап айтканда, чебердеп сүрөт тартуу, кооздоп кол менен баалуу буюмдарды жасоо, көркөмдөп кооз кылып жазуу чеберчилиги тууралуу болмокчу. Өнөрдүн мына ушундай баалуулугу, улуулугу туурасындагы «Манжалары жок чебер жазгыч» деп аталган жомокту мен силерге окуп бергим келип отурат. Эмесе, кулак түрүп угуп тургула. Мен окуй баштайм.

...Бар экен–жок экен, илгери кооз, сулуу жазуу боюнча атагы алыска кеткен Теңиз аттуу бир сүрөтчү болуптур. Аны падыша өзүнө чакырып алат да, алтын сарайына, мечиттерине, чайканаларына, түрдүү мунараларына кооз-кооз сүрөттөрдү тарттырат, сулуу кылып жазууларды жаздырат. Падыша ал үчүн Теңизге көп маяна берип, өзүнөн алыс кетирбейт, башка эч кимге кызмат кылдырбайт. Андан башка бардык сүрөтчү жана жазгычтарды кызматтан бошотот. Теңиздин жазган жазуулары жана сүрөттөрү менен падышанын да даңазасы артат.

Мындай абал Теңизден башка сүрөтчүлөр менен жазгычтардын көчөдө жумушсуз калышына алып келет. Алар бул үчүн нааразы болушуп, айрымдары намысына чыдабай, Теңизди жок кылуунун жолун ойлошот.

Бир күнү алар каракчыларды жалдап, аларга акыркы акчаларын чогултуп берип, Теңиздин көзүн тазалоого жумшашат. Бирок ушунчалык чебер сүрөтчүнү, устат жазгычты өлтүрүүгө колдору барбайт да, каракчылар анын эки колунун тең манжаларын бүтүндөй кесип салышат.

Эки колунун манжаларынан ажыраган бул мунжуну падыша көрөт да, эми анын мындан ары кереги болбой калды деп чечип, сарайынан чыгартып таштайт. Мунжуга айланган кечээги даңазалуу жазгыч Теңиз эми эмне кыларын билбейт, үй-бүлөсүн кантип багуунун жолун таппай, аман калганына гана сүйүнүп, шаар ичинде каңгып калат.

Сүрөтчүлүк менен жазгычтыктан башка эч нерсе колунан келбей турганына, ансыз ал бир үзүм нан таба албастыгына көзү жетет Теңиздин. Күнү-түнү ойлонуп жашоо амалын издейт. Ошондо, кантсе да, баягыдай чебер жазууга манжасы жок болсо да, кыл калемин каруу жилигине байлап алып жазууга көнүгө баштайт. Адегенде, кайра баягыдай кооз жазуудан калдым деп кайгырып, көзүнүн жашын көлдөтөт. Бирок бар күчү менен эркин жумшап, каруу жилигине таңып байлаган калемин менен жазууга жана сүрөт тартууга чындап машыгат. Көгөрүп кылган аракетин текке кетпейт. Жазган жазуулары, тарткан сүрөттөрү мурдагыдан да кооз болуп чыга келет.

Теңиз качан өзүнө-өзү ишенгенде, баягыдан да кооз тамгаларды көшөрүп тизип, кат жазат падышага. Падыша ушунчалык кооз тамгалар менен жазылган катты таң кала окуйт да, бул жазгычты тезинен өзүнө келүүсүн буйруп, жигиттерин жөнөтөт.

Көп өтпөй эле, падышанын алдына манжалары жок, каруу жилигине калемин байланган баягы өзүнүн жазгычы алынып келет. Падыша аны кабыл алып, жазганын көрүп ишенет. Чеберчилигине, адамдык сапатына башын ийип, таң калып, Теңизди кайрадан өз сарайына кызматка алат. Анын манжаларын кестирген ичи арам сүрөтчүлөр менен жазгычтарды орго салдырат. Ошентип, Теңиз өзүнүн өжөрлүгүнөн улам, мурдагыдан да кооз сүрөт тартып, жазуу жазып, “Манжасы жок чебер жазгыч” аталып, элге – журтка даңазасы артыптыр...

Мына балдар, жомогум бүттү. Силерге жактыбы? Жакса, эмнеси менен жакты?

Бир же бир жарым мүнөттүк чакан талкууда балдар жомоктогу Теңиз аттуу баланын өнөрүнүн баалуулугу, ошол өнөрү менен ал эмнеге жетишкени тууралуу аңгемелешет. Анан балдарга кайрылып, „силерди да ушундай баалуу өнөргө ээ кыла турган көркөм өнөр сабагына жакшы маани берип окууга көңүл бургула“ деп сөзүн бүтүрүп, андан ары сабагын баштайт.

Деги, мындай сабактарда бала үчүн жомоктордун кызматы эмнеде? Ал мында деп ойлойбуз:

1.Эртең мененки биринчи сабакта уккан жакшы жомок балага ошол күн үчүн эң жакшы эмоционалдык фон, күчтүү мотивация (мотив, латын-

кыймылга келтирүү) болуп берет. Уктап жаткан сезим-туюмдарын ойготуп, кыймылга келтирет. Сабакты жакшы өздөштүрүүгө шарт түзөт, мугалимдин айткандарын эске тутуп, активдүүлүгү жогорулайт.

2. Ал тургай, психологиялык изилдөөлөр көрсөткөндөй, жомоктогу жакшы окуя балдардын күн бою көңүлүн көтөрүп, позитивдүү күчтүү таасир берет. Анткени бир жакшы окуя узак убакыт бою адамдын көңүлүн көтөрүп, дем-күч берип, позитивдүү ойлогго жетелеп, депрессиядан чыгарып, тагдырын оң багытка бурган учурлар болот эмеспи. Буга улуу жазуучулар Ч.Айтматовдун, Э.Хемингуейдин мыкты каармандарынын образдарына шыктанган окурмандардын каттары эң жакшы мисал.

2. Адамдын түрдүү ишмердүүлүктөрүн турмуштук окуялар менен байланышта чагылдырган мыкты жомоктор ошол ишмердикке байланышкан предметтин баалуулугун дагы да тереңирээк ачат, ага баланын кызыгуусун, шыктануусун арттырат, кесиптик талант-шыгын ойготот.

3. Баланын рухий көрөңгөсүн байытат, ар тараптуу тарбия-таалим берет.

Мына «күн сайын сабак алдында беш мүнөттүк китеп окуу» иш- чарасы, анын маани-маңызы, мазмуну, өткөрүү убактысы, узактыгы жана өткөрүү технологиясы тууралуу азыноолак методикалык сунуш ушундайча. Аны чыгармачыл мугалим өз ишинде дагы да өркүндөтүп, чыгармачылык менен өз алдынча өткөрүүсүнө ар убакта жол ачык.

Көркөм чыгарманы өз алдынча окуунун функциялары, анын мазмуну жана уюштуруу, баалоо жолдору

Окуу ишинин негизги кызматы – баланын ой жүгүртүүсүн, маданий деңгээлин, аң сезимин, рухий дүйнөсүн байытуу, жазуу жана сүйлөө кебин, анын маданиятын өстүрүү, өз элинин жана башка элдин маданиятын текст аркылуу кабыл алуу маселелери менен байланышта болуп саналат.

Бул айтылгандан окуу ишинин урунтуу функциялары кандай болорун туябыз. Анын мындай функциялары эне тили менен адабиятын окутууда да, башка тилдүү мектептерде кыргыз тилин үйрөтүү процессинде да айрыкча мааниге ээ.

Окуучулардын коммуникативдик компетенциясын өстүрүү камылгасын көрүүдө да окуу ишмердүүлүгүнүн ролу айрыкча байкалат. Ал улут аралык, маданият таануучулук мааниге ээ болуу менен, китеп аркылуу башка маданияттардын дүйнөсүнө кирүүгө, анын ар түрдүүлүгүн таанууга, башка социомаданий жалпылыкты туюуга, андан ары жалпы адамзаттык баалуулуктарды өздөштүрүүгө жол ачат.

Андай болсо, кыргыз, орус, өзбек, тажик тилдүү мектептерде кыргыз тилинде китепти өз алдынча окуу процессинде тилин үйрөнүп жаткан элдин

улуттук адабиятын окуп-үйрөнүү катар жүрөт. Мындайда адабият менен тил текстте симбиоз катары биригип, адабият менен тил өзүнчө бир предмет катары көрүнбөй калат. Андыктан, андайда өз алдынча окуу ишинметодикалык жактан туура уюштуруу жагдайлары тууралуу ойлонууга туура келет.

Китепти өз алдынча окууга активдүү мамиле жасоочу курак катары, өзгөчө, 5-7-класстардын окуучуларын эсептөө менен, анын башталгыч жана жогорку класстардын окуучуларынын курактарынын ортосундагы аралык звено катары эсептеп, бул шартты адабият жана маданият таануу аспектинде жүргүзсө ынанымдуу жана пайдалуу болору шексиз.

Мындай өз алдынча окуу процессии окуучулардын окуу компетенттүүлүгүнүн өсүүсүнө багыт берүү менен, кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун мазмунун кеңейтет, байытат, аны жүзөгө ашырууда чоң роль ойнойт.

Андыктан, ал төмөндөгүдөй кызматтарды аткарат:

1. Өз алдынча окуу таанытуучулук кызматты аткарат;
2. Өз алдынча окуунун билим берүүчү кызматы айрыкча көрүнөт;
3. Өз алдынча окуунун өстүрүүчү кызматы кеңейет;
4. Тарбиялоочу функциясы кеңири сезилет.

Мындагы, адегендеги кызматы болгон таанытуучулук багыты –тексттин **маалыматтардын жыйындысы** экендигинен улам байкалат. Ал эми билим берүүчүлүк кызматынын негизги багыты окуп-үйрөнүлүүчү көркөм тексттин (ырдын, аңгеменин, жомоктун, тамсилдин) **адабияттаануучулук жагы менен бирге, лексикалык-грамматикалык жана стилдик табиятын** иликтеп-талдап үйрөнүү иштери жүрөт. Тексттин коммуникативдик кызматы болсо, анын **кеп продуктусу** экендигинен улам, ал аркылуу окуучунун байланыштуу жазуу жана сүйлөө компетенттүүлүгүн өстүрүүчү аражат катары бааланып, кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө багыт берүүчү гана эмес, **жалпы ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө** да кызмат кылат.

Бул окуу ишине психолог А.Н.Леонтьевдин тил үйрөнүүгө ишмердүүлүк менен мамиле жасоо теориясына сөзсүз байланыштуу. Антекени баланын өз алдынча китеп окуу ишмердүүлүгү – анын интеллектуалдык жана коммуникативдик окуу ишмердүүлүгүн бирдикте өнүктүрөт. Мындагы окуунун түрлөрүн (шар, көрктүү, сезимдүү) жүзөгө ашыруу, тексттин мазмунун түшүнүү (түшүндүрүп окуу) процессинде татаал сюжеттик-образдык ой жүгүртүү ишке ашат., т.а. ал учурда анализ-синтез жүргүзүү мүнөзүндө окуу иши ишке ашат.

Ошону менен бирге:

-окуучунун окуу ишмердүүлүгү жана окуу кызыгуу сезимдеринин ойгонуусу аркылуу ички керектөөсү калыптанат;

-ал эми чыгарманын сюжетин түшүнүү менен, анын мазмунун кайра сүйлөп берип, окуучунун коммуникативдүүлүк компетенттүүлүгү өсөт;

- образдарды түшүнүү аркылуу адамга, турмушка жеке көз карашы калыптанат;

- тилдик жактан алганда, балдардын пассивдүү жана активдүү лексикалык кору байыйт.

Өз алдынча китеп окуу, жалпы жонунан, эки багытта: коммуникативдик багытта жана аны анализдөө-синтездөө багытында жүрөт. Анын **коммуникативдик багытын** – маалымат алуу, пикир алмашуу, көз карашын билдирүү, талкуулашуу ж.б. ишмердүүлүгү коштосо, **анализдөө – синтездөө багыты** - чыгарманын сюжетин, композициясын, идеялык-тематикалык багытын, образдардын табиятын талдоо, түшүнүү (интерпретациялоо) менен ишке ашат.

Бул багытта иштөөдө 5 негизги учур көңүлгө алынат:

1. Чыгарманын композициясын түшүнүү (окуянын жүрүшү, баяндоонун ишке ашышы);
2. Чиеленүү (окуянын өнүгүшүнө таасир этүүчү жагдайлар);
3. Припетия (окуянын күтүүсүз өзгөрүүсү, күтүүсүз окуялар, моменттер);
4. Кульминация (окуянын өнүгүп, чегине жетүүсү);
5. Развязка (окуянын жыйынтыгы) (Н.А.Селиванова, ИЯЗ ш. №4, 2004, 23-б)

Бул иштер, сөзсүз түрдө, кептин типтерине жараша тандалган тексттер менен да жүзөгө ашат. Мисалы:

-баяндоо тексти: алдыда боло турган, учурда болуп жаткан жана болуп өткөн окуялардын ирети менен баяндалышы;

- сүрөттөө тексти: адамдын, жаратылыштын, деги эле бардык предметтердин сырткы көрүнүшүн, өңүн, түсүн, ж.б. сапаттарын сүрөттөп берүү;

- ой жүгүртүү тексти: келечекте ишке ашырыла турган жана алдыда бол турган иш-аракет тууралуу, келечек кыялы жөнүндө ой жүгүртүп айтуу жана жазуу мүнөзүндөгү тексттер (Кыргыз тилинин программасы, 5-11-кл., Б., 2014).

Мындай тексттер, албетте, окуучунун бир нерсени баяндап айтып-жазып берүүдө, сүрөттөп айтууда жана келечек кыялдары туурасында ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүдө сөзсүз каражат жана мисал боло алат.

Эми, өз алдынча окуунун өнүктүрүүчү компоненти кандай болот?

Албетте, алар:

- чыгарманы идеясын, тематикасын түшүнүүгө үйрөтүү компоненти;

- көркөм чыгармага өз алдынча эстетикалык мамилесин калыптандыруу компонентти;

- сынчыл ойлорун, сынчыл мамилесин өстүрүү компонентти;

- чыгармачылык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү компонентти;

- гумандуу мамиле маданиятын бекемдөө компоненти.

Ал эми, тарбия берүүчү компоненти кандай болот? Мында көркөм тексттин баланын маданиятты таанытуучулук же баланын жан дүйнөсүндө маданиятты түзүүчүлүк кызматты аткаруусу маанилүү орунда турат. Ал аркылуу:

- баланын жалпы маданий деңгээли өсөт;
- өз улутунун жана башка улуттун рухий маданиятын тааныйт;
- маданияттарга болгон мамилеси өзгөрөт, көз карашы байыйт;
- гуманитардык билими өсөт.

Эми соңунда баланын өз алдынча окуусун баалоо иш-аракети жүрмөкчү. Ал үчүн баланын өз алдынча окуу ишин өз алдынча баалоо шкаласын түзүп алуу кажет. Анда төмөндөгүдөй жумуштар камтылуусу тийиш:

- **эпизод боюнча адабий билимдерин өз алдынча баалоодо:** чыгарманын жалпы сюжетинин логикасын түшүнүп, талдай алам, анын башталыш, өнүгүш жана корутунду этаптарын мисалдар менен иликтей алам, сюжетин эпизоддорго бөлө алам, алардын ички логикасын түшүнөм, эпизоддор аралык окуялардын логикасын байланыштыра алам, эпизоддордон жалпы жыйынтык чыгара алам;

- **каармандарды талдап-баалоодо:** каармандарды бири-биринен айырмалап мүнөздөй алам, кыймыл-аракеттерин, мүнөздөрүн, образдарын сыпаттай алам, аларды салыштырып, адам сапаттары боюнча өз пикиримди билдире алам, андагы каармандарды башка чыгармадагы типтүү каармандар менен салыштырып, окшоштук-айырмачылыктарын талдап өз оюмду айта алам;

- **идеялык-тематикалык баалуулуктарын талдоодо:** чыгарманын атын түшүнүп, алдын ала мазмуну тууралуу ой жүгүртө алам, аны окуган соң, тематикасын түшүндүрө алам, жалпы мазмуну аркылуу автордун берейин деген оюн түшүнөм, чыгарманын тарбиялык, таанытуучулук идеялык мазмунун талдап, жыйынтык пикиримди билдире алам, ушуларга таянып, окуган чыгарманы башка чыгарма менен салыштырып, окшоштук-айырмачылыгын айта алам...

Албетте, бул талаптар окууну баалоочу гана талаптар эмес, түшүнүп окууга коюлган критерийлер да катары көрүнөт.

Ушул жерден бир нерсе эске түшөт. Кадимки улуу жомокчу Х.Андерсен жомоктор тууралуу пикирин айтып келип: «Жомоктун окуясы-балдар үчүн, ал эми идеясы- чоңдор үчүн» (китепте: Бөбөктөр үчүн жомоктор, Б., 2014, 3-б.) - дегени бар. Эң туура алтылгандай. Анткени балдар жомокту окуп жатып, анын окуясына кызыгат, кимдин, эмненин кандай болгону, кандай тагдырга туш болгонун көрүп кейийт, же бактылуу тагдырына каарман менен бирге кубанат, сүйүнөт, өзү да ошол жомоктун ичинде жүргөнсүйт, окуяларына аралашат, образдар менен бирге жашайт. Ал эми андагы социалдык теңсиздик, ак менен каранын элдешпестиги, турмуштагы нравалык конфликтер, адамга жакшылык кылуунун асылдыгы, өмүрдүн, сүйүүнүн түбөлүктүүлүгү, мекенди коргоо же адамдык парасат үчүн күрөш ж.б. туурасындагы ой жүгүртүү үчүн автор (же болбосо, эл) тарабынан сунушталган темалар жана идеялар - албетте, Х.Андерсен айтмакчы, «улуулар ойлонуучу» маселелер. Анын үстүнө, балдардын аруу дүйнөсүндө андай чиеленишкен чечилгис проблемалар дээрлик жок.

Эгер, Х.Андерсендин оюн улантып кеп кылсак, **жомокто эки гана эмес, үч түйүндүү нерсе бар**, алар: жомоктун окуясы, каармандары жана идеясы. Анын экөөсү: окуясы менен каармандары-албетте, балдар үчүн, ал эми идеясы-чоңдор үчүн. Анткени балдарга жомоктун окуясы гана эмес, каармандары да күчтүү таасир этет, ошол каармандарын сүйүшөт, ошолордой болгулары келишет, ошол каармандардай турмушта күрөшүүнү каалашат. Кыскасы, жомоктогу сүйүктүү каармандар балдар үчүн нравалык идеал болуп кызмат кылып калат.

Мына ушундай учурлар гана балдардын өз алдынча окуу ишмердигин өнүктүрөт, ага калыптандырат жана окуу керектөөсүн жаратат.

Ошентсе да, балдар өз алдыларынча китеп окууда жогорудагы багыттардагы шкалаларга туура жооп таба алганда гана, баланын өз алдынча окуу жумушу талаптагыдай жүзөгө ашарын кошумчалай кетели.

Демек, жогоруда айтылган: бала өз алдынча окуунун маани-маңызын, кызматын жакшы түшүнүп, аны өнүктүрүүнүн компоненттерин туура пайдаланганда гана, анан да окуганын түшүүдө анын критерийлерине жооп бере алганда гана, окуунун мындай түрү туура уюштурулган болот жана андан алган билимин өз алдынча баалоону туура уюштура алат-демекчибиз.

Кичинекей окурмандын өз алдынча «китеп окуу күндөлүгүн» кандайча уюштурса болот?

Мектепте, анын ичинде класста, окуучулардын өз алдынча китеп окуусунун иретүү уюштуруу жана аны көзөмөлдөө максатында мугалим «окурмандын күндөлүгүн» уюштурса болот. Ал күндөлүктө окуучунун,

тактап айтканда, кичинекей окурмандын кайсы жылы, кайсы чейректе, кайсы айда, кайсы автордун кандай чыгармасынын окуугандыгы, ал чыгарма эмне туурасында экендиги жана сүйүктүү каармандары кимдер же эмнелер экендиги кыскача чагылдырылып турат.

Күндөлүктүн максаты жогоруда айтылгандар менен мүнөздөлөт жана түмүндөгүдөй иш-аракеттерди өзүнө камтыйт. Мисалы:

- качан кандай китеп окугандыгын каттоо;
- чыгарманын авторун эске тутуу;
- китептип жанры жана тематикасы кандай экендигин тактоо;
- китептип чакан мазмунун малымдоо;
- чыгарманын каармандарын эстеп калуу жана аларды мүнөздөп берүү;
- жыл ичинде канча чыгарма окугандыгын эсепке алуу ж.б.

Окурмандын күндөлүк менен иштөөсүн мугалим мезгил мезгил менен чейректе же айларда текшерип- көзөмөлдөп турса болот. Себеби, мугалим же класс жетекчи мектептин китепканачысы менен да байшланышта иштөө аркылуу окуучулардын өз ардынча китеп окуусунун жыйынтыгын жыл аягында чыгарып, окурмандар клубунда ой бөлүштүрүү, класстын же мектептин мыкты окурманын табуу, алар тууралуу стенддерди уюштуруу, мектептин дубал гезиттерине чагылдаштыруу, диспуттар менен викториналарды өткөрүү, аларга баалуу белектерди уюштуруу сөзсүз максатка ылайык келмек.

Эмесе жогоруда айтылган окурмандын күндөлүгүн үлгүсүн сунуш кылабы.

«Мыкты окурмандын күндөлүгү»

Баланын аны – жөнү _____ классы _____ жылы _____

№	Чейректер, айлар	Окуган китептин автору, аталышы	Китептин кыскача мазмуну	Каармандары жана алардын чачкн мүнөздөмөсү
1.	1-чейрек	Тоголок Молдо, «Абышка кемпирдин көмөчү»	Абышка-кемпирдин кеңеши, кемпир көмөч жазап бышырышы, экөөнүн кесирдигинен көмөчтүн качып кетиши. Көмөчтүн адегенде уйчулар менен койчуларга барышы, акыры мактанып жүрүп куу түлкүгө жем болушу.	Абышка – кемпирдин кесирдиги, түлкүнүн куулугу, көмөчтүн мактанчаактыгы
2.	2 - чейрек	«Күч бирдикте» жомогу.	Акылман карыя тогуз баласын сынагысы келиши, аларга бир боо табылгыны	Акылман карыя, анын тогуз баласынын ынтымаксыздыгы,

			бериши. Балдар тогуз табыгыны бүтүндөй сындыра албай, бирден бергенде сындырганы, ошондо абышка балдарына акылдуу, ынтымактуу жана биримдикте болгула деп насаат айтканы.	акыры атанын акылынан кийин ынтымактуу жана биримдикте болууга үйрөнүшү, ж.б.
3.	3-чейрек			
4.	4-чейрек			

Жыйынтыктап айтканда, мындай жолдор жана уюштуруу иштери сөзсүз түрдө кенже класстардан тартып китеп окуучулардын окурмандыгын калыптандырууга өбөлгө болуусу ыктымал. Андай болсо, мындай мүмкүнчүлүктөрдү мугалим эч качан колдон чыгарбоосу тийиш.

Төмөндө ушул атап өткөн **«Мектептин (класстын) мыкты окурманы»** конкурсунун жана **Мектептин Окурмандар клубунун Жоболорунун** долбоорлорун сунуш кылабыз.

Мектепте адабий ийрим кантип өткөрүлөт?

Мектепте адабий ийрим, негизинен, көркөм адабиятка кызыккан окуучулардын башын коштуруу менен жүргүзүлөт. Ага жалпы мектеп боюнча адабий идиреги, чыгармачылык жөндөмү бар, негизинен, ыр, аңгеме же жомок, тамсил жазууга аракеттенген, дастандардан үзүндү айткан, көркөм окууга машыккысы келген окуучулар катышышат.

Адабий ийрим атайын пландуу түрдө өткөрүлөт, т.а. анын атайын планы түзүлүп, мектептин тарбиялык иштер боюнча жетекчилиги тарабынан бекитилип, адабият мугалиминин жетекчилиги менен жүрөт.

Адегенде, окуу жылынын башында мектеп боюнча адабиятка кызыккан жана ага шыктуу окуучулардын тизмеси такталат да, ийрим ар бир айда өз жыйынын өткөрүп турат.

Адабий ийримдин планын түзүүдө, адегенде, анын милдеттери такталат, т.а.:

- окуучуларга көркөм адабият тууралуу кеңири кошумча түшүнүк берүү;
- чыгарманын жанры, мазмуну, темасы, анын каарманы тууралуу окуучулардын түшүнүктөрүн тереңдетүү;
- чыгарманын кантип жазылышы тууралуу түшүнүктөрүн кеңейтүү;
- чыгарманы кантип талдап- үйрөнүүгө машыктыруу;
- ыр, аңгеме, жомок, тамсил кантип жазыларын түшүндүрүү;

-ырды көркөм окууга жана монологдорду көркөм жатка айтуу ыкмаларына үйрөтүү;

-жомокторду, аңгемелерди инценировкалоого жана аларды сахнада (Мектептин драма ийриминде же Куурчак театрында) аткарууга машыктыруу;

-ыр, аңгеме, жомок, тамсил жазган окуучулардын чыгармаларын талдоо, талкуулоо, чыгармачылыктарын өркүндөтүүгө көмөк көрсөтүү;

-ийримдин натыйжаларын мектептин Дубал гезитине чыгылдыруу;

-ийримдин катышуучуларынын чыгармаларынын мыктыларын иргеп, басма сөз беттерине жарыялоого сунуштоо же алардын атайын жыйнактарын чыгарууну уюштуруу. ...ж.б.

Ийримдин ишинин жыйынтыктары окуу жылынын соңунда чыгарылат. Анда адабиятка шыктуулугу жана чыгармачыл жөндөмү менен айрыкча айырмаланган окуучуларга мектеп жетекчилиги тарабынан мактоо баракчалары, дипломдор жана баалуу кызыктыруучу белектер ыйгарылса болот.

Мектептин Куурчак театры ийримин уюштурууга жана анын ишин жүргүзүүгө карата сунуштар

Мектепте чыгармачыл мугалимдин жетекчилиги жана актердук шыгы, көркөм , сезимдүү окууга жөндөмдүү окуучулардын көмөгү аркасында Куурчак театры уюштурулса болот.

Театрды уюштурууда, адегенде, райондун, областтын жана Республиканын Куурчак театрынын тажрыйбасы менен таанышып, уюштуруу иштерин чечип алуу керек.

Мында эмнелерге көңүл буру керек? Мисалы:

-актердык шыгы бар, көркөм, сезимдүү окуп жана сүйлөй алган окуучуларды тандоо;

-куурчак сахнасына ылайык жомокторду инценировкалоо же даяр сценарийлерди табуу;

-сценарийди ийримде талдап окуп чыгуу, үйрөнүү, каармандарды аткаруучу окуучуларга бөлүштүрүү (алгачкы убакта каарманда аз сценарийлерди тандаган оң);

-мектептин залы жана анын сахна болууга ылайык бөлүгү, актерлор үчүн чакан бөлмө керек;

-декорацияларды мектептин сүрөтчү мугалими жана окуучуларынын, ал эми музыкалык коштоону музыкант мугалиминин жардамы аркасында даярдоо;

-каармандарынын мулляцияларын даярдоодо адегенде түрдүү куурчактарды таап, мектептин кол эмгек мугалиминин жардамы менен аларды кейипкерлерге жараша жасалгалап алуу;

-декорацияларды өйдө-ылдый жылдыруучу механизмди (адегенде кол менен, же мүмкүн болсо электрдик жол менен жылдыруучу ыкманы орнотуп алса болот), ж.б.

Ийримдин иши жума сайын өткөрүлөт жана каармандардын кебин, кырааты жана жесттери менен сүйлөөгө машыктыруу иштери такай аткарылат. Качан даярдык жетилгенде, мектептеги даталуу майрам күндөрүндө оюн сахнага алынып чыгат.

Төмөндө мектеп окуучуларынын күчү менен уюштурулуучу Куурчак театры үчүн бир инценировкаканы сунуштайлы.

Пейилдин бузулушу

(жомок)

Катышуучулар:

Жомокчу

Абышка.

Кемпир.

Арча

Жомокчу: Кичинекей кыштакта бир абышка-кемпир жашачу. Абышка дайым отун алып сатып, акча тапчу. Андан башка кылар иши жок эле. Кемпири болсо, абышкасы таап келген бироз акчаны алып барып базарга барчу да, күнүгө жей турган нан, май, кант, чай ала турган. Ошону менен алар күн көрүшчү.

Абышканын күндө алган отуну ошого жетчү. Көп кылып отун алганга кудурети да жетчү эмес.

Ошентип жүргөн кыштын бир күнүндө анын отун аларга алы келбей калды. Бул кемпири экөөнүн күнүнүн бүткөнү сыяктанды. Бирок, айласы куруган абышка бар кайратын жыйнап, балтасын алып, жибин курчанып, отунга жөнөй турган болду.

Абышка: Балтам мокоп калыптыр, байбиче. Отунга өтө турган эмес...Колундан келишинче курчутуп бер. Мен токойго барайын да, эптеп отун алып келейин.

Жомокчу: Кемпири балтасын эптеп-септеп курчутумуш болуп берип, белине байлады да, отунга узатты абышкасын.

Абышка токойго келип, майда отун таппады. Таппады да бир арчага келди.

Абышка: Токойдо майда отун да калбады. Ушуну кыйсам жазга чейин отун болор...

Жомокчу:—деп ойлоду да, абышка балтасын бар күчү менен арчага чаба турган болду. Ошондо баягы арчага адамча тил бүтүп, мээримдүү сүйлөдү.

Арча: О, ак ниет абышка, сен мени кыйба...

Жомокчу: Абышка арчага таң кала карап, жерге отурду. Алсыз дем алып, чекесинин терин сүрттү.

Абышка:О арча! Сени кыйбасам, күндүн суугунда кемпирим экөөбүз кантебиз. Үйдө жээрге бир сындырым наныбыз калбады... Отун сатып жан баккан бир бечарамын да...

Арча: Мен сенин абалыңды түшүнөм, ак ниет абышка. Андан көрөкчө, менин бутагымды карачы. Бутагымда кичинекей баштык илинип турат.

Колуңа алсаң, ичинде алтын тыйындар бар. Алгын да, ыраазы болуп, үйүңө жөнө...

Жомокчу: Абышка элендеп өйдө турду. Ырас эле, өзүнө карай ийилген бутакта кичинекей бир баштык илинип туруптур. Алып, ичин караса, алтын тыйындар!

Абышка арчага үч ийилип таазим этти да, алтын тыйындарды алып коюнуна ката койду. Бирөө көрө коюп, тартып ала тургандай, коркуп кетти. Анан мындай деди:

Абышка: О касиеттүү ыйык арча! Менин абалымды түшүнүп, мендей бир бечерага жардам бергенине миң ыраакмат. Мен бул жакшылыгыңды өмүрүм өткөчө эч качан унутпаймын! Мен бул акчаңды кемпириме алпарып, жегенге нан, кийгенге кийим алып, эл катары оокат кылалы.

(музыка)

Жомокчу: Абышка арча берген акчаны алып, үйүңө барат. Болгон окуяны кемпирине айтты эле, кемпири тыйындарды көрүп сүйүнүп, базарга барып, экөөлөп оокат алып келишти. Кыштын аяздуу шамалы шыкаалаган үйүнүн тешиктерин бүтөшүп, жылуу кийимдерди сатып алышты, жазга жетерлик оокатты кенен камдап алышты. Эми буларга мындан башка эч нерсенин кереги жок эле.

Бир кызык жери: баягы арча берген алтын тыйындардын касиети бар белем, тыйындар азаймак түгүл, күн сайын кайтадан көбөйүп жатты. Жазга чейин эмес, бир канча жыл бою, керек болсо өмүрлөрү өткөнчө да түгөнөр эмес.

Ошентсе да, жылуу үйдө, бардар оокатка туйтуна түшкөн абышка, бир күнү кемпирине мындай деди:

Абышка: Кемпирим, сен бүгүн балтаны мурдагыдан да мыктылап курчут. Мен баягы арчага барайын да, мындан да көп алтын акчаларынан алып келейин... Тиги Тентимиш байдан кембизби? Биз дагы бай болуп, карыганда малай жумшап оокат кылалы да. Кандай дейсиң? Же бул оюм жаманбы?

Кемпир: Туура айтасың, абышка. Балтаңды апкел. Мен аны баягыдан да мыктылап курчутуп берейин. Арча курч балтаңды көргөндө, сага мурдагыдан да көп алтын акчаларын бере турган болсун.

Абышка: Ошент, кемпирим.

Жомокчу: Көрсө, дүнүйөнү ойлогондо, адамдын пейили бат эле бузулат тура! Кемпири чалынын айтканына сүйүнүп, балтасын мыктылап курчутту да, белине байлап берип, отунга узатты. Бүгүн ал эптеп алып келер бир байлам отун эмес, бир кап алтын акчанын келишин күтүп кала берди.

Абышка токойго келип, баягы арчаны тапты. Жанына келди да, бүгүн мындан көп алтын алууну ниет кылып, колтугун кере көтөрүп, балтаны арчага чаба турган болду.

Арча: Абышка, мени кыйбагың...

Абышка: Кыйбаганда кантем. Үйдө отунум жок. Бир сындырым нан калбады... Кемпирим экөөбүз эптеп өлбөстүн күнүн көрүп жатабыз. Кыш катуу. Үйүм суук...

Жомокчу:-деди абышка, калп эле күрс-күрс жөтөлүп.

Арча: Жалган! Баягыда бечера кейпиңде келгениңде сени чындап эле аяган элем. Сен анда ак ниет жакшы адам элең. Азыр сен ак нээтиң менен эмес, көп акча алууну эңсеп, ач көз нааданга айланып, пейлиң бузулуп келдиң. Эми сага эч нерсе бере албайм... Кеткин бул жерден!

Абышка: Жок! Азыр мен сени түбүндөн кыямын. Болбосо, сен мага баягыдан да көп алтын акчаларыңды бересиң! Уктуңбу?!

Жомокчу: Абышка «Чаппагын!» деген арчанын сөзүнө көнбөй, курч балтасын өйдө көтөрдү... Ошондо арчанын баягы бутагы чалдын мойнуна ороло түштү. Бутак чалдын мойнуна бекем оролуп муунта баштады. Бутак оролгондон ороло берди... Абышка турган ордунда муунуп өлүп баратты. Муунгандан мууна берди, көздөрү чанагынан чыгып кетти... Анан ал ташка айланды. Арчанын бутагы ташты чырмап кала берди...

Арчанын бутагы оролгон ошол таш бүгүн да турат дейт...

Көрдүнөрбү, балдар. Байлыкка азгырылып, ак ниет арчанын айтканына көнбөгөн ач көз абышка ошентип, токойдо эч ким көрбөй, өлүп тынган экен.

Музыка.

(Аягы)

Куурчак театрынын мындай иш-аракеттерин өркүндөтүүгө мектептин ата-энелер комитетинин да көмөгү абдан керек. Ата-энелер балдарынын ийримдеги жетишкен ийгиликтерин, чыгармачыл аракеттерин колдоп, театрдын ишин өркүндөтүүгө жардамдашса, жабдууларын жыкшыртууга спонсордук кылса максатка ылайык келет.

Жылдын жыйынтыгын чыгарууда мектеп жетекчилиги тарабынан Куурчак театрынын ишине активдүү катышкан окуучуларга мактоо баракчалары, дипломдор жана кызыктыруучу баалуу белектер ыйгарылса болот.

ТИРКЕМЕ КАТАРЫНДА

«Мектептин (класстын) мыкты окурманы» конкурсунун Жобосу

Окуу жылы ичинде мектепте (класста) окуучулар арасында «Мектептин мыкты окурманы» аттуу конкурс өткөрүлөт.

Конкурстун максаты: мектеп окуучуларын китеп окууга тартуу менен, көркөм адабияттын мыкты үлгүлөрү аркылуу окуучулардын рухий маданиятын түптөө жана окурмандык маданиятын калыптандыруу болуп саналат.

Конкуртка:

-көркөм адабиятка кызыккан башталгыч, ортоңку жана жогорку класстардын бардык окуучулары катышышат.

Конкурстун милдети:

- көркөм адабиятка кызыккан окуучуларды издеп абуу;
- окуучуларды көркөм адабиятка кызыктыруу аркылуу окурмандык маданиятын көтөрүү;
- окуучулардын көркөм-адабий китептерди окууга болгон кызыгууларын текшерүү жана байкоо;
- көркөм адабият аркылуу окуучулардын көркөм ой жүгүртүүлөрүн өнүктүрүү;
- мыкты адабий үлгүлөрдү окуп-үйрөнүү аркылуу окуучулардын рухий дүйнөсүн калыптандыруу;
- мыкты образдар аркылуу адептик-ыймандык жана мыкты атуулдук сапаттарга жараша тарбия алуусуна көмөк болуу;
- көркөм чыгармалардын тили аркылуу окуучулардын тил байлыгын, жазуу жана оозеки сабаттуулугун, сүйлөө маданиятын өнүктүрүү, ж.б.

Конкурсту өткөрүү тартиби жана шарттары:

Конкурсту өткөрүүгө класс жетекчилер жана мектеп китепканачысы активдүү катышышат жана окуучулардын китеп окуусун төмөндөгүдөй тартипте байкап-баалашат:

- окуучулардын китепканага келип китеп алып окуусун эсепке алуу;
- окуучулардын «Окурмандык күндөлүктөрүн» убагында байкап, анын натыйжалуулугуна көз салып туруу;
- мектептин (класстын) адабий ийримине катышып, чыгармачылык ийгиликтерин көрсөтүүсүн баалоо;
- ар бир чейректин акырында окурмандык викториналарды өткөрүү жана алардагы окуучулардын активдүүлүгүн эсепке алуу;
- «Окурмандар клубуна» катышуусуна жана аларда өткөрүлүүчү диспуддарга активдүү катышуусун баалоо, ж.б.

Конкурстун жыйынтыгын чыгаруу: Конкурстун жыйынтыгы окуу жылынын төртүнчү чейрегинин экинчи жумасында атайын түзүлгөн калыстар тобу аркылуу балл менен чыгарылат. Топтогон баллдарына жараша алдыңкы үч жогорку балл чогулткан окуучулар «Мектептин (класстын) мыкты окурманы» деп аталат.

Жеңүүчүлөрдү баалоо: конкурстун жыйынтыгында жеңүүчүлөргө мектеп жетекчилиги тарабынан жана демөөрчүлөрдүн жардамы менен уюштурулган баалуу сыйлыктар ыйгарылат жана жогорку балл менен бааланган окуучулар «Мектептин (класстын) мыкты окурманы» деген сертификаттарга ээ болушат.

Мектептин Окурмандар клубу (Жобо)

Мектепте көркөм-адабий чыгармачылыкка кызыккан, көркөм адабиятты сүйүп окуган жана адабий чыгармачылыкка жөндөмү бар окуучулардын башын коштурган Окурмандардын клубу уюштурулат.

Клубдун максаты: мектеп окуучуларынын көркөм адабиятка кызыгуусун өркүндөтүү, көркөм адабияттын мыкты үлгүлөрү аркылуу

окуучулардын рухий маданиятын түптөө жана окурмандык маданиятын калыптандыруу болуп саналат.

Клубдун милдеттери:

-мектеп окуучуларынын арасында көркөм адабиятты пропогандалоо менен адабиятка кызыгууларынын мониторингин жүргүзүү;

- окуучулар арасынан көркөм адабиятка кызыккандарды табуу жана алардын окурмандык кызыкчылыктарын өнүктүрүүгө кеңештерди берүү;

-адабиятка кызыккан окуучулардын адабий –эстетикалык ой жүгүртүүлөрүн өстүрүү максатында дебаттарды өткөрүү;

-окуучулардын окуган китептери, анын каармадары тууралуу ой жүгүртүүлөрүн, жеке пикирлерин айтып ой бөлүшүүлөрүн жана талкууларды уюштуруу;

-викториналарга, диспуддарга даярдыктарды көрүү, окуучулардын окурмандык маданиятын өркүндөтүүгө багыт берүү;

-адабий ийримдерге, конкурстарга катышуулардын натыйжаларын чыгаруу аркылуу чыгармачылыкка багыт берүү, ж.б.

Клубга:

-көркөм адабиятка кызыккан башталгыч, ортоңку жана жогорку класстардын бардык окуучулары катышышат.

Клубдун иштөө тартиби:

-клубдун ишин анын мектеп боюнча шайланган жетекчиси уюштурат;

-клубдун жыйыны ар бий айдын акыркы жумасында өткөрүлүп турат;

-жыйында клубдун атайын түзүлгөн иш-планына жараша маселелер талкууланат;

-жылдын акырында клубдун ишине активдүү катышкан окуучуларга атайын дипломдор тапшырылат.

Кыргыз Республикасынын балдарынын Улуттук «Жомок майрамы» жөнүндө

ЖОБО

1. «Жомок майрамын» уюштуруунун зарылдыгы.

СССР мезгилинен бери Кыргызстанда Балдарды коргоонун күнү катары 1-июнь майрамдалып келатат. Мындан сырткары, 2-апрель Х.К.Андерсиндин туулган күнү катары Бүткүл дүйнөлүк китеп күнү белгиленет. Бул аталган эки дата Кыргызстандын балдарынын Улуттук майрамы катары эсептелинет. Ошондуктан эгемендүү Республиканын балдарынын өз алдынчалуу улуттук майрамы болуусу максатка ылайык келмек.

Бүгүнкү күндө балдарыбыз рухий жардылыкка кептелип келатат. Ал жардылыктан сактап калар бир гана нерсе – китеп болуп калмакчы. Бирок, балдар үчүн эң кичинекей курагынан тарта окуй турган көркөмдүү аңгеме,

жомок жана ыр китептери чыкпай калды. Чыккан күндө да, балдар китеп окуудан оолактап, көрмө фильмдерге, автомат-оюндарга кызыгышат.

Китеп сүйүүгө тарбиялоочу, ага кызыктыруучу иш-чаралар дагы бала бакчадан баштап, мектептин жогорку класстарына чейин ырааттуу өткөрүлбөй калды. Ушулардын кесепетинен балдарыбыздын көркөм ойлоосу чектелүү, тили жарды, кебинин маданияты төмөн, рухий дүйнөсү бир жактуу болуп калыптанууда.

Педагогикалык-психологиялык изилдөөлөр: жаш курагында китеп окубаган (анын ичинде, жомок окубаган) бала–кийин адамгерчиликсиз, зөөкүр, киши өлтүргүч болуп чыгарын эчак эле далилдеген. Италия элинин: «Бала кезинде окулбай калган жакшы китеп–өмүр бою укпай калган жакшы насаат кепке барабар» деген накыл сөзү бар. Биздин балдарыбыз дагы бүгүнкү күндө китептен адамгерчиликтин жакшы үлгүлөрүн ала турган кезинде албай калса, кийин бара-бара жалпы улутубуз «рухсуздук» оорусуна тушукпайт деп ким кепил болот? Ошондуктан, балдардын жыл сайын салттуу өткөрүлүүчү «Жомок майрамын» мамлекеттик деңгээлде уюштуруу максатка ылайык келмекчи.

2. «Жомок майрамын» салттуу өткөрүүнүн максаты.

«Жомок майрамы» өз алдына төмөндөгүдөй максаттарды коёт:

-жаш бөбөк курагынан тартып, балдарды ата-мекендик жана дүйнөлүк жомокторду угууга жана окууга көнүктүрүү;

-жомок угууга жана окууга көнүктүрүү аркылуу көркөм адабиятты сүйүүгө тарбиялоо;

-көркөм адабият аркылуу балдардын окурмандык табитин, рухий маданиятын түптөө жана өстүрүү, жаштайынан китепкөй болууга көнүктүрүү;

-көркөм адабияттын эстетикалык баалуулуктарын жаш курагынан тарта өздөштүрүү, балдардын рухий дүйнөсүн байытуу, сөзүн өстүрүү, кебинин байлыгын көбөйтүү, сүйлөө маданиятына тарбиялоо;

-көркөм адабият аркылуу балдарды мекенчилдикке, патриоттук аң-сезимге, адеп-ахлакка жана адамгерчилик сапаттарга үндөө.

3. Улуттук «Жомок майрамын» салттуу өткөрүүгө кимдер катышат?

- Билим берүү министрлиги;
- Маданият министрлиги;
- Улуттук теле-радио компаниясы;
- Жазуучулар союзу;
- Балдардын куурчак театры;
- Балдар басылмалары;
- Композиторлор союзу;
- Басмалар;

- «Кыргыз фильм» киностудиясы;
- Сүрөтчүлөр союзу;
- Журналисттер союзу;
- Маданият үйлөрү;
- Китепканалар.

4. «Жомок майрамында кандай иш-чаралар өткөрүлөт?

-Балдар экрандары үчүн мультфильмдер, балдар үчүн кыска метраждуу фильмдер тартылат жана экрандан көрсөтүлөт;

-Басмаларда балдар үчүн көркөм-сүрөттүү ангеме, ыр, жомоктор чыгарылат;

-Китепканаларда жазуучулар менен жолугушуу кечелери өтүп, чыгармаларынын көргөзмөлөрү уюштурулат;

-Куурчак театры жаңы спектаклдерди даярдайт;

-Мектептерде, бакчаларда жомок-сабактар, тарбиялык сааттар, диспуттар, викториналар, конференциялар, адабий кечелер, түрдүү конкурстар өтүлөт. Балдар жазуучулары менен жолугушуулар болуп, чыгармалар көркөм окулат, инценировкаланып, сценкалар коюлат;

-Маданият үйлөрүндө балдар үчүн концерттер, балдар ырларынын фестивалы өтөт;

-Балдар чыгармалары боюнча иллюстрациялардын, балдар тарткан сүрөттөрдүн конкурстары болот;

-Балдар басылмаларында балдар үчүн чыгармалар жарыяланат;

-Балдар турмушун мыкты чагылдырган акын-жазуучуларга, сүрөтчүлөргө, композиторлорго, журналисттерге республикалык сыйлыктар ыйгарылат.

5. «Жомок майрамы» – ар жылы күз-кыш айларында өткөрүлсө болот.

Анткени аталган майрам «Жомок ак карлуу тоо-токойлордо жашайт» деген элдик түшүнүккө да дал келмекчи.

6. Каржы булактары:

- республикалык бюджеттен акча каражаты бөлүнөт;
- демөөрчүлөр тартылат.

7.Укуктук негизи: -адегенде, жалпы элдик демилге менен өткөрүлөт, кийин КР ЖК тарабынан «Кыргызстан балдардын улуттук жомок майрамы» деп аталып, атайын дата катары мыйзамдаштырылса болот.

Долбоордусунуштаган:

РысбаевСулайман,

**педагогикаилимдерининдоктору,
профессор,**

**КРнынмаданиятынаэмгексиңиргениш
мер, балдаржазуучусу**

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

- 1. Абдухамидова Б., С.Рысбаев,Ибраимдова К.,** Адабий окуу китебине методикалык көрсөтмөлөр, Б., Гүлчынар, 2-кл. үчүн Б., 2013.
- 2. Вакуленко В.Я.,** «Детская литература в Киргизии», М.,Мектеп, 1976.
- 3. Иманалиев К.** Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын орчундуу проблемалары, К. Иманалиев. – Фрунзе: Мектеп, 1984.
- 4. Иманалиев К.** Орто мектептерде кыргыз адабияты боюнча проблемалык окууну уюштуруу иши,– Фрунзе: Мектеп, 1981.
- 5. Исманов Б.,** Казак адабиятын орто мектепте окутуунун адистемелик негиздери, монография, Алматы, 2011-ж.
- 6. Ишекеев Н.** Кыргыз адабиятын мектептерде окутуунун тарыхы,– Бишкек, 1994.
- 7.** Кыргыз акын-жазуучулары-балдарга, окуу хрестоматиясы, 1-2-китеп, түзгөндөр: С.Рысбаев, Б.Абдухамидова, ж.б. Б., Ага –хан, 2010-ж.
- 8.** Кыргыз балдар адабиятынын антологиясы, түз. С.Рысбаев, Б.Абдухамидова, Б.Асаналиев, Бишкек: Шам, 2005.
- 9.** Кыргыз эл жомоктору. 3-бас. Түз: Р.Кебеков, Бишкек: Бийиктик, 2010.
- 10.** Кыргыз эл жомоктору. Түз: Болжурова Т. – Бишкек, 1997.
- 11.Леднев В.С.,** «Содержание образования: сущность, структура, перспективы», Москва, «Высшая школа», 1991)
- 12.МакаренкоА.С.** О воспитании.– М.: Сов. Россия, 1989-ж.
- 13.Муратов А.** Адабият – ыйман сабагы, – Бишкек: Кыргызстан, 1993.

- 14. Муратов А., ж.б.** Адабиятты жаңыча окутуу: методдор, каражаттар жана иштелмелер, – Бишкек: Аят, 2010-ж.
- 15. Муратов А., ж.б.,** Кыргыз балдар адабияты, – Бишкек, 2012-ж.
- 16. Муратов А.,** Кыргыз адабияты сабактарында тексти интерпретациялоонун методикасы, докт. дисс, Б., 2010-ж.
- 17. С.К. Рысбаев,** Азыркы кыргыз балдар адабияты: проблемалар жана портреттер, – Бишкек, 1998-ж.
- 18. Рысбаев С.К.** Кыргыз башталгыч мектептеринде адабиятты окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү (улуттук балдар фольклорунун материалдарына таянуу менен), пед. илим. докт. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.01.; 13.00.02, Бишкек, 2006. – 49 -б.
- 19. Рысбаев С.К.** Кыргыз тили, адабияты мугалимине жүз кеңеш, Бишкек: Рабят, 2012-ж.
- 20. Рысбаев С.** Кыргыз балдар адабиятын мектепте окуп-үйрөнүүнүн проблемалары, макала: Кут билим, 15-июнь, 2014-ж.
- 21. Рысбаев С.,** Баланын китеп окуусун уюштуруу жолдору, макала: Кут билим, 14-окт., 2014-ж.
- 22. Сакиева С.,** Башталгыч класстарда эне тилин окутуунун методикасы, монография, Б., 2010-ж..
- 23. Сулайманов М.** Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы. Окуу куралы Ош, 1992-ж.
- 24. Сухомлинский В.А.** Сердце отдаю детям, Минск, 1981.
- 25. Сухомлинский В.А.** Мугалимге жүз насаат, Фрунзе: Мектеп, – 1982-ж.
- 26. Шериев Ж. Муратов А.,** «Адабият теориясы», Б., 2012-ж.

МАЗМУНУ

Сөз башы.....	2
Кыргыз балдар китептеринин учурдагы абалы кандай?.....	2
Балдар адабиятыбызга камкордук керек.....	2
Балдар китептери жетишеби?.....	3
Балдарга арналган китептер педагогикалык кандай кызматтарды аткарууга тийиш?.....	4
Балдардын китеп окуусун активдештирүү үчүн мектепте кандай иш-чараларды өткөрүү керек?.....	6
«Балдар кандай китептерди каалашат?».....	7
Китеп сөзсүз баланын курагына туура келүүсү керек!.....	8
Азыркы балдар эмнеге кызыгышат?.....	9
Азыркы балдар кандай мазмундагы адабияттарды каалайт?.....	10
Баланын китеп окуусун кандай максатта уюштурууга болот?.....	12
Баланы китеп окууга үйрөтүүдө окуунун кандай формаларын колдонсо болот?.....	13
1. Ээрчишип окуу.....	13
2. Укканынын окуу.....	14
3. Укканынын окуу.....	14
4. Даярданып окуу.....	14
5. Кубалашып окуу.....	15
6. Бөлүктөргө бөлүп окуу.....	15
7. Улантып окуу.....	16
8. Үзүп алып окуу.....	16
Китеп окуунун түрлөрү.....	16
Окуучунун окуу ишмердүүлүгүн уюштуруу формалары.....	22
Окуучунун окурмандык ишмердүүлүгүн өстүрүүдө кандай методдорго таянууга болот?.....	24
Текстти окууда окуучулар кандай компетенцияларга ээ болуусу тийиш?.....	18

Китеп окуудан кийинки ишмердүүлүктөрдү текшерүү жана бекемдөө иш-чаралары кандай болууга тийиш?.....	20
Окуучулардын окуу ылдамдыгын байкоо ыкмалары кандай жүзөгө ашат?.....	21
Окуу ылдамдыгы деген эмне?	22
Окуу ылдамдыгын текшерүү сабактары кандай өтүүгө тийиш?.....	23
Окуучунун окуу жана түшүнүү ишмердүүлүгү кантип уюштурулат?.....	25
Мектепте көркөм чыгарманы адабий-мазмундук жана педагогикалык жактан интерпретациялоонун маани-маңызы тууралуу.....	29
«Күн сайын сабакта беш мүнөттүк китеп окууну» уюштуруу технологиясы жана анын мазмуну тууралуу.....	35
Көркөм чыгарманы өз алдынча окуунун функциялары, анын мазмуну жана уюштуруу, баалоо жолдору.....	
Кичинекей окурмандын өз алдынча «китеп окуу күндөлүгүн» кандайча уюштурса болот?.....	
Мектепте адабий ийрим кантип өткөрүлөт?.....	Мектептин Куурчак театры ийримин уюштурууга жана анын ишин жүргүзүүгө карата сунуштар .....

ТИРКЕМЕ КАТАРЫНДА

«Мектептин (класстын) мыкты окурманы» конкурсунун жобосу.....	
Мектептин Окурмандар клубу(Жобо).....	
Кыргыз Республикасынын балдарынын Улуттук «Жомок майрамы» жөнүндө ЖОБО.....	
.....	
Адабияттар.....	

Окуу басылмасы

Рысбаев Сулайман Казыбай уулу

Баланын китеп окуусун уюштуруу технологиялары
(Башталгыч класстардын мугалимдери үчүн методикалык
колдонмо)

Редактор-
Рецензент-
Корректор-
Басууга .....-ж. берилди
Нускасы.....- даана
Буйрутма №...

Китеп .....басмасында басылды.
Дареги: .....2015-ж.